

**Het vierde
jaarboek voor
het democratisch
socialisme**

Onder redactie
van Jan Bank,
Paul Kalma, Martin Ros
en Bart Tromp

Het is een misverstand om te denken 'dat het maatschappelijk compromis een betere inhoud krijgt als het door de overheid wordt opgelegd. Wat men over het hoofd ziet is dat de verschillende maatschappelijke groeperingen hierdoor ontheven worden van de noodzaak om, uit welbegrepen eigenbelang, naar een onderling compromis te streven. De verzorgingsmaatschappij zal dus ineenschrompelen tot de voorzieningen van de collectieve sector. En mag men werkelijk aannemen dat die voorzieningen kunnen worden gehandhaafd als niet tussen de burgers een aanvullend en ondersteunend compromis wordt nagestreefd? Mag men bovendien aannemen dat de politieke besluitvorming op centraal niveau zich alleen maar bezighoudt met wat goed is voor de burger, dat het eigenbelang van de besluitvormers op dat niveau geen rol speelt? Mag men ten slotte aannemen dat de dubbele solidariteit tussen gemeenschap en individuele burgers in stand kan worden gehouden als de verantwoordelijkheid daarvoor exclusief bij de overheid wordt gelegd?'

Het *Vierde jaarboek voor het democratisch socialisme* staat grotendeels in het teken van het 'compromis': wezenlijk kenmerk van de sociaal-democratie en van het maatschappelijk stelsel dat zij heeft helpen opbouwen. *Piet Vos* analyseert de verhouding tussen verzorgingsmaatschappij en sociaal-democratie. *Paul Kalma* en *Marnix Krop* betrekken de compromisgedachte op de huidige werkloosheidsproblematiek.

Verder in dit Jaarboek een portret van SDAP-voorman *W. A. Bonger*, geschreven door *Bart van Heerikhuizen*. *Job. S. Wijne* beschrijft de achtergronden van het SDAP-beginselprogramma van 1937.

Het Jaarboek is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

ISBN 90 295 2303 4

Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme

Het vierde jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Jan Bank, Paul Kalma,

Martin Ros en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de wbs, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1983 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2303 4

Inhoud

INLEIDING Redactie Jaarboek

7

DE LOGICA VAN HET COMPROMIS

P. J. Vos *De sociaal-democratie en de verzorgingsmaatschappij*

12

Paul Kalma/Marnix Krop *Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis* 64

PROFIEL

Bart van Heerikhuizen *W. A. Bongers* 114

SOCIAAL-DEMOCRATIE IN HET INTERBELLUM

Johan S. Wijne *Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het beginselprogramma van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij* 148

PERSONENREGISTER

177

PERSONALIA AUTEURS

183

Inleiding

De openingsartikelen in dit jaarboek van Kalma, Krop en van Vos hebben tot thema de crisis van de verzorgingsstaat, een thema waaraan in het eerste Jaarboek al uitvoerig aandacht werd besteed. Dat was in 1979; inmiddels is nog duidelijker gebleken dat die crisis niet alleen aanhoudt, maar ook een crisis van het democratisch socialisme is. Het paradigma waarmee de Europese sociaal-democratie na de oorlog zo succesvol heeft gewerkt, is onder vuur komen te liggen en heeft het zelfbewustzijn en het zelfvertrouwen van de beweging aangetast. De sociaal-democratie is in het defensief gedrongen; soms lijkt haar reactie op de crisis niet veel verder te reiken dan een politiek van zich ingraven in steeds meer achterwaarts gelegen loopgraven.

De sociaal-democratie is echter allerminst ten dode opgeschreven, anders dan critici van links en rechts willen doen geloven. Elementen voor een noodzakelijke vernieuwing van de sociaal-democratie zijn al aanwijsbaar. Het zal erom moeten gaan deze te verbinden met elementen van blijvende waarde in de traditie van de sociaal-democratie. Van wezenlijk belang is daarbij een juist zicht op wat door de jaren heen de kern van sociaal-democratische politiek is gebleven. Zowel Kalma en Krop als Vos zien het maatschappelijk compromis als doelstelling en uitgangspunt van de sociaal-democratische traditie. Compromis: geen noodzakelijk kwaad, maar een mechanisme dat de samenhang zowel binnen als tussen klassen gestalte geeft. Het maatschappelijk compromis als doelstelling is kenmerkend voor de maatschappijvisie van de sociaal-

democratie: elke samenleving is onvolmaakt, er is geen blauwdruk voor een ideale samenleving en de bestaande maatschappelijke problemen kunnen alleen maar teruggedrongen worden door erkenning en regulering van belangen en conflicten. Het maatschappelijk compromis is een neerslag van de machtsverhoudingen op een bepaald moment; het is tijdelijk en steeds vatbaar voor herziening.

Vos wijst er daarbij op dat de opbouw van de verzorgingsstaat (om een aantal redenen spreekt hij overigens liever van verzorgingsmaatschappij) niet op het conto van één bepaalde politieke beweging kan worden geschreven; even onjuist is het om de verzorgingsstaat te zien als de verwerkelijking van een groots en verheven plan. Hij kwam tot stand als gevolg van een specifiek maatschappelijk compromis en de erin belichaamde solidariteit was mede gebaseerd op eigenbelang. De verzorgingsstaat is, aldus Vos, sinds enkele jaren echter bezig zichzelf uit te hollen. Dat maakt, ook los van de huidige economische crisis, het zoeken naar een nieuw evenwicht noodzakelijk, waarbij in Nederland Nieuw Links wel eens een net zo grote sta-in-de-weg zou kunnen vormen als Nieuw Rechts.

Kalma en Krop betrekken de compromis-gedachte op de huidige werkloosheidsproblematiek, waarmee de 'arbeidsmaatschappij' in haar nadagen worstelt. Herverdeling van arbeid dient de hoeksteen te vormen van een nieuw maatschappelijk compromis tussen kapitaal en arbeid. Maar wil zo'n compromis tot stand komen, dan zal de sociaal-democratie de neiging moeten onderdrukken om een open, gedifferentieerde maatschappij als de onze te behandelen als ging het om een economie-in-oorlogstijd. Ook zal herverdeling van arbeid gekoppeld moeten worden aan actieve bemoeienis van de sociaal-democratie met een terrein dat krachtens het oude compromis aan de ondernemers werd overgelaten: de organisatie van het werk in bedrijven. Alleen op die manier kan het

dreigend gevaar van een 'gespleten', duale maatschappij afgewend worden.

Het vierde Jaarboek bevat verder een artikel van Johan S. Wijne over het beginselprogramma van de SDAP van 1937, dat als een voorschot kan worden gezien op het ontstaan van de Partij van de Arbeid. Het gebruikelijke profiel is dit keer gewijd aan W.A. Bongers, wiens bijdragen aan de Nederlandse sociologie en aan het 'wetenschappelijk socialisme' van de SDAP beschreven worden door Bart van Heerikhuizen.

De logica van het compromis

De sociaal-democratie en de verzorgingsmaatschappij

1. Het spook van Paradiso

'Ik durf de stelling aan dat in geen andere grote partij de laatste tien jaar zo hevig en serieus is gesproken en gedacht over allerlei aspecten van de maatschappelijke ontwikkeling, waarvan de rechtse critici menen dat ze de socialisten ontgaan.' Aldus Joop den Uyl op 3 mei 1981 in Paradiso in Amsterdam.¹

Wie aan de discussie in de PvdA over de maatschappelijke crisis heeft deelgenomen en de heftigheid ervan aan den lijve ervaren, zal de juistheid van deze stelling niet licht in twijfel trekken. Heftig zijn we, serieus niet minder en de discussie is ons tot een tweede natuur geworden. 'Dát is de enige manier om de crisis te overwinnen,' voegde Den Uyl dan ook aan zijn stelling toe.

Maar konden we destijds nog hopen dat ook die toevoeging juist zou blijken, inmiddels moet worden gevreesd dat we met die 'enige' manier niet uit de voeten kunnen.

Zeker, de discussie heeft breedte en diepgang genoeg. Den Uyl had in Paradiso tweeënehalf uur nodig om een min of meer compleet beeld ervan te geven. Maar wat daarvan is doorgedrongen tot het dagelijks beleid van de partij kan op breedte noch diepgang aanspraak maken. Het is bovendien niet vrij van modieuze trekjes; werd in 1979 nog ten strijde getrokken om het netto modale inkomen te beschermen, in 1981 was dat het netto-minimumloon en in 1982 het netto-minimumloon minus 2%. Eén keer werd een moedige poging ondernomen om een werkgelegenheidsplan te ontwerpen, maar dat bleek alras

een te grote ambitie. En terwijl er op dat plan werd gezwoegd, bakkeleiden fractie en partijbestuur over de koopkracht en vlogen partij en vakbeweging elkaar naar de keel over de bovenwettelijke betaling van ziekengeld. Sindsdien is er geen ander antwoord op de crisis dan een verwerping van het crisisbeleid van anderen en wordt er gestudeerd op de vraag hoeveel burgerlijke ongehoorzaamheid daarbij toelaatbaar mag worden geacht.

De sociaal-democratie is in het defensief. Ze deelt deze positie met de vakbeweging, die we overigens wel náást maar niet binnen de sociaal-democratie mogen plaatsen. De discussie in de arbeidersbeweging heeft geen bruikbaar antwoord op de crisis geproduceerd en zowel naar binnen als naar buiten groeit de gebruikelijke heftigheid uit tot wantrouwen en intolerantie.²

Dat laatste uit zich vooral in de manier waarop wordt omgegaan met kritiek op de verzorgingsstaat.³ Voorstellen tot verandering van de inhoud van de voorzieningen die de verzorgingsstaat in zijn huidige vorm te bieden heeft, worden te snel gezien als evenzovele aanvallen op de grondslagen ervan. Het besef dat die inhoud een tijdelijk en aanpasbaar compromis betreft, klinkt niet door in de manier waarop het bestaande door dik en dun wordt verdedigd. En de vraag wat dan wel die grondslagen zijn, wordt zelden gehoord.

Naast modieuze trekjes kent het beleid ook een forse dosis opportunisme. Lokten de ziekwetplannen van Den Uyl/Dales in de FNV een discussie uit over de grenzen van de burgerlijke gehoorzaamheid – een discussie die overigens al een tijd broeide vanwege de talloze ingrepen van de overheid in de loonontwikkeling gedurende de jaren zeventig –, één jaar en één kabinet later zien we een soortgelijke reactie in de PvdA op de invoering van een eigen bijdrage in de ziektekosten. Blijkbaar moet de rechtsstaat wijken als het erom gaat de verworvenheden van de verzorgingsstaat te verdedigen. Of door

deze vorm van verdediging niet nog veel belangrijker verworvenheden op de tocht komen te staan, is een vraag die in de discussie wel wordt opgeworpen maar dan vanuit de pragmatische overweging van het 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt' en niet vanuit enig sociaal-democratisch principe.⁴

Al helemaal uit den boze is het om versterking van de marktsector te bepleiten anders dan in het kader van een centralistische planning, dat wil zeggen anders dan met een volstreekte vrijblijvendheid, want zo'n planning bestaat zelfs op papier niet. In het denken van de sociaal-democraten staat de marktsector buiten en tegenover de collectieve sector van de verzorgingsstaat. Wie opkomt voor de marktsector en ten behoeve daarvan een aanpassing vraagt van de collectieve sector, trapt voluit in de door Nieuw Rechts gezette val, ondermijnt de solidariteit, bevordert de prestatiemoraal en draagt bij aan de 'veramerikanisering van het Nederlandse bedrijfsleven'. Waar het de verhouding tussen beide sectoren betreft, lopen de denkbeelden van de sociaal-democratie in de pas met die van Nieuw Rechts; de ene sector is 'goed', de andere 'slecht'. Men heeft dezelfde etiketten, maar plakt die verschillend; de gedachtingen vormen elkaars spiegelbeeld. Dat zou tot nadenken moeten stemmen, maar liever dan in de eigen navel staart men naar elkaar.

Vaststaat in elk geval dat de pvdA 180 graden heeft moeten draaien om de spiegel zelfs maar te kunnen zien. Tegenover de eertijds in de SDAP dominerende opvatting dat 'de bevrijding der arbeidersklasse het werk der arbeiders zelf moet zijn', staat nu de verwachting dat alle heil van de verzorgingsstaat zal komen. Dat is méér dan alleen maar een draai van het ene ongenueanceerde en onvruchtbaar gebleken uiterste naar het andere. Het gaat bij de verdediging van de verzorgingsstaat immers meer om de voorzieningen dan om de staat. Al draaiende heeft men het gevoel voor richting verloren en is van progressief conservatief geworden. Als een godsgeschenk is nu het

verschijnsel van Nieuw Rechts opgedoken waarachter de eigen draai kan worden verborgen. Geen wonder dat die vijand zoveel aandacht krijgt.

Hoe de verdediging van de centralistische verzorgingsstaat verzoend moet worden met de adoptie door de partij van de opvattingen van Nieuw Links, die op decentralisatie zijn gericht, is niemand duidelijk. Dat de democratische staat een illusie zou kunnen zijn,⁵ is een gedachte die weliswaar vriendelijk werd ontvangen maar toch ijlings tot speelgoed der academici verklaard.

Maar nog merkwaardiger is het gesteld met de sociaal-democraten in de vakbeweging. Daar vindt men naast sympathie voor de opvattingen van Nieuw Links, ondanks de duidelijk anti-syndicalistische trekjes daarin, een vurige verdediging van de centralistische verzorgingsstaat. Zelfs het secretariaat 'Levensbeschouwing en Vakbeweging' van de FNV geeft een lesbrief uit waarin een politieke meerderheid wordt gesignaleerd 'die niet door sociale bewogenheid maar door een kille bezuinigingsgeest bezielde lijkt te zijn'.⁶ En tot de boze bedoelingen van die meerderheid hoort onder andere dat de burgers door het invoeren van eigen bijdragen 'tot een selectiever, dus zuiniger, gebruik van gemeenschapsvoorzieningen' moeten worden gebracht. En daar is de FNV, als kleine minderheid, dus tegen. Selectiviteit hoort thuis in de marktsector en is blijkbaar in de collectieve sector uit den boze. In de verzorgingsstaat moet de overheid van alles en nog wat, maar van het zuiniger gebruik van gemeenschapsvoorzieningen moet ze de handen afhouden.

Even vurig verwerpt men echter de gedachte aan een centrale loonbeheersing, die niettemin een *conditio sine qua non* is voor de instandhouding van de collectieve sector in zijn huidige vorm.

Als mogelijke verklaring voor al deze verwarde opvattingen dient zich aan het te beperkte beeld van de verzorgingsstaat dat de sociaal-democraten hanteren. Het effect daarvan wordt waarschijnlijk versterkt door een buiten alle proporties vergroot beeld van de gevaren van Nieuw Rechts. Weliswaar zijn die gevaren terecht en op een correcte manier opgesomd in Den Uyls meergenoemde toespraak in Paradiso, maar de samenhang waarin dat gebeurde lijkt in de discussie wat uit het oog te worden verloren, evenals het feit dat die toespraak in verkiezingstijd werd gehouden. Alleen in dit laatste immers kan een verklaring worden gevonden voor het feit dat het CDA en de VVD, partijen die evenzeer als de PvdA hebben bijgedragen aan de ideologische fundering en de feitelijke vormgeving van de verzorgingsstaat, met Nieuw Rechts op één hoop werden geveegd, waardoor deze tot een machtiger politieke en culturele beweging werd uitvergroot dan ze ooit zal vertegenwoordigen. Men hoeft de opstelling van het CDA en de VVD niet te waarderen om te vinden dat ze, om het mild te zeggen, zo wat slordig werden geplaatst.

Hele stukken van de verzorgingsstaat zijn onder verantwoordelijkheid van die partijen tot stand gekomen, terwijl de PvdA in de oppositiebanken zat. Dat geeft die partijen niet alleen het recht maar zelfs de plicht om zich ook bezig te houden met de vraag of er hier en daar niet iets kan worden gestroomlijnd en of nog wel alles zo belangrijk is als het vroeger misschien was. Dat zou trouwens ook de PvdA en de vakbeweging niet misstaan, die wel dapper hebben meegebouwd aan de verzorgingsstaat maar die niet thuisgeven nu de verantwoordelijkheid ervoor gecombineerd moet worden met het beheer van een economische crisis. Die zien nu slechts een politieke meerderheid die op onttakeling van de collectieve voorzieningen uit is.

De romantiek waarmee het streven naar een vechtschappij door Nieuw Rechts wordt omgeven is gevaarlijk en

verdient serieuze aandacht. Maar niet minder gevaarlijk is de romantisering van de solidariteit waaraan de sociaal-democratie zich lijkt over te geven en ten behoeve waarvan te pas en te onpas de vechthouding wordt aangenomen.

Door de uitvergroting van Nieuw Rechts heeft de sociaal-democratie zich opgezaald met een vijandbeeld. Dat belemmert naar binnen als naar buiten de vrije discussie die nodig is om de gegevens van de maatschappelijke crisis op een rijtje te krijgen en daaraan consequenties te verbinden in de vorm van een consistent beleid. Er dreigt een soort omgekeerd McCarthyisme te ontstaan jegens hen die aan het belang van economisch herstel van de marktsector consequenties willen verbinden voor de bestaande verzorgingsarrangementen. Van een gevaar dat serieuze aandacht verdient, is Nieuw Rechts uitgegroeid tot een spookbeeld dat de interne discussie ontregelt; een spook van eigen makelij, dat van Paradiso. Zolang dat niet is uitgedreven, blijft de opstelling van de sociaal-democraten en hun interne discussie intolerant en onvruchtbaar.

In de volgende paragrafen zal worden ingegaan op de vraag wat eigenlijk de grondslag is van de verzorgingsstaat. Voorts zal worden geprobeerd het aandeel te schetsen dat de sociaal-democratie in de ontwikkeling van die staat heeft gehad alsmede de rol die zij bij de verdere ontwikkeling zou kunnen spelen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen de rol van de partij en die van de vakbeweging.

In de uiteenzetting zal een wat breder begrip van de verzorgingsstaat worden gehanteerd dan in de discussie gebruikelijk is. De nadruk verschuift van door de overheid te scheppen garanties voor materiële voorzieningen naar het aspect van het maatschappelijk compromis. Dit compromis verbindt wat anders geïsoleerde groepsbelangen zouden zijn en bevat daardoor de eigenlijke remedie tegen het desintegrerende nihilisme waarop in de discussie het etiket van Nieuw Rechts is geplakt.

De rol van de staat moet daarbij wat worden genuanceerd omdat het om een compromis tussen maatschappelijke groeperingen gaat dat zich niet altijd door de staat laat afdwingen en meer omvat dan de door de publieke sector verschaftte voorzieningen. Om die reden wordt tegenover het begrip 'verzorgingsstaat' het wat bredere begrip 'verzorgingsmaatschappij' gesteld.

De rode draad in het verhaal is natuurlijk een opvatting over wat onder sociaal-democratie moet worden verstaan. We baseren ons daarbij niet op wat blijkens boeken en geschriften de officiële doelstellingen zijn geweest van politieke partijen die zich sociaal-democratisch noemden. Dat zou meer opvattingen opleveren dan we kunnen gebruiken. In plaats daarvan gaan we uit van de rol die de sociaal-democratie in feite heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Dan blijkt de sociaal-democratie zich in de eerste plaats te onderscheiden van politieke stromingen aan haar rechterzijde door de mate waarin zij het bestaan van maatschappelijke conflicten en belangentegenstellingen kiest als inspiratiebron voor haar politieke handelen. De nadruk lag daarbij aanvankelijk op de klassentegenstelling tussen ondernemers en werknemers. Maar daartoe bleef het niet beperkt. Zo zien we vandaag de dag vooral sociaal-democratische partijen aandacht geven aan de Noord-Zuid-tegenstelling, terwijl ook die tussen mannen en vrouwen, zij het wat mopperend, tot uitgangspunt voor het beleid is verheven. We mogen dus enige hoop koesteren dat ook de tegenstellingen die de collectieve sector produceert, bij voorbeeld die tussen de verzorgers en hun cliënten, te eniger tijd een vaste plaats in de belangstelling van de sociaal-democraten zullen hebben veroverd.

Even belangrijk als de erkenning van het conflict is de manier waarop ermee wordt omgegaan. Die is strijdlustig, maar de tegenstander wordt nooit tot volledige overgave gedwongen. Cynici zullen zeggen dat die houding voortvloeit uit een

gebrek aan macht. Dat is misschien wel zo, maar dat machts-tekort geldt in nog veel sterkere mate voor de partijen ter linkerzijde van de sociaal-democratie. Die zijn veelal kleiner, wat ze niet verhindert om onverzoenlijk te zijn. Dat is nu juist wat de sociaal-democratie onderscheidt van die partijen ter linkerzijde.

Men tracht het conflict op te lossen door een compromis.⁷ Dit compromis wordt gesloten in het belang van de zwakkere partij die bij voortzetting van het conflict niets te winnen heeft. Maar de belangentegenstelling blijft, zij het in verzachte vorm, ook na het compromis voortbestaan. Voor beide partijen blijft in principe, en veelal ook in de praktijk, de mogelijkheid open om na verloop van tijd te proberen een gunstiger regeling te verkrijgen. Deze vorm van conflictbeheersing, door het sluiten van een compromis met een 'open-eind', is van doorslaggevende betekenis geweest bij de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Voor deze vorm van pacificatiepolitiek is in de wereld van vandaag zoveel empooi dat de sociaal-democratie de toekomst zou kunnen hebben in plaats van, zoals sommigen denken, in haar nadagen te verkeren.

2. De grondslagen van de verzorgingsmaatschappij

Aan de verzorgingsstaat ligt niets moois ten grondslag; hij is er gewoon gekomen. Over het hoe van die komst weten we een beetje, over het waarom heel weinig tot niets. De mooiste denkbare verklaring schrijft zijn ontwikkeling toe aan het groeiend inzicht dat de welvaart, tot op zekere hoogte en onder zekere voorwaarden, maakbaar zou zijn door collectieve actie. Maar dat is een verklaring achteraf. Het mooie komt pas als de veronderstelling juist is gebleken, de voorwaarden zijn vervuld en de collectieve doelstellingen niet strijdig zijn met onze persoonlijke voorkeuren. En dat het in de praktijk

wel eens heel anders uitpakt, behoeft anno 1983 geen nadere toelichting.

Aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat tot het geheel van maatregelen en voorzieningen dat hij nu omvat en dat hem zo in het centrum van de discussie heeft gebracht, heeft geen plan ten grondslag gelegen. Het heeft zelfs lang geduurd voordat er zo iets was als een leidend idee. De meeste initiatieven in het raam van die ontwikkeling genomen, hadden slechts een beperkte toevoeging op het oog aan de op elk moment bestaande voorzieningen, zonder dat men zich veel zorgen maakte over de samenhang. Aan het grootste bouwwerk dat we kennen is geen architect te pas gekomen; er is onderhandeld over de lengte van de heipalen en over de plaats waar ze moesten komen, soms werd de funderingsvraag ook gewoon overgeslagen. Maar voor we daarover te veel klagen, het gebouw zou niet zijn neergezet als iemand de eis had gesteld dat het vanaf de tekening moest gebeuren.

Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstond er voor de eerste keer iets van een samenhangende visie die ook nog een voldoende breed politiek draagvlak had om voor de verdere ontwikkeling van betekenis te kunnen zijn. Ook voor het denken in Nederland is daarbij vooral de bijdrage van de sociaal-liberaal William Beveridge van belang. Met een onder zijn voorzitterschap werkende ambtelijke commissie, ingesteld door de Britse regering, werkte hij in 1942 een samenhangend stelsel van sociale zekerheid uit. Het plan, want zo mogen we het noemen, werd onder zijn naam uitgebracht nadat de ambtelijke commissie was omgezet in een commissie van persoonlijke adviseurs. De clou van die omzetting was dat het zittende kabinet op die manier de politieke verantwoordelijkheid voor de voorstellen kon ontlopen. Dit detail is hier op zijn plaats omdat het de stelling illustreert die in het vervolg steeds zal terugkeren: bij de ontwikkeling van de verzorgingsstaat loopt het particulier initiatief harder dan de politieke besluitvorming.

In 1944 werd aan het plan voor de sociale zekerheid een plan voor volledige werkgelegenheid toegevoegd, eveneens op persoonlijke titel van Beveridge. De twee plannen samen vormen het eigenlijke plan-Beveridge. Het beoogt een alternatief te bieden voor de totalitaire staat en zet met dat doel voor ogen de parlementaire democratie op de pijlers van sociale zekerheid en volledige werkgelegenheid. De staat vrijwaart elke burger van gebrek en onzekerheid 'on condition of working while he can and contributing from his earnings'. Omdat een stelsel van sociale zekerheid op den duur niet gehandhaafd kan worden als er geen volledige werkgelegenheid is en bovendien omdat een mens niet volwaardig kan leven als hij alleen maar een inkomen heeft, moet de staat ook de verantwoordelijkheid nemen voor het bereiken van een situatie van volledige werkgelegenheid en de handhaving hiervan. Het dubbele doel was: 'freedom from Want' en 'freedom from Idleness'.⁸

De essentie van deze redenering is dat de verzorgingsstaat door een dubbele solidariteit moet worden gedragen: die van de gemeenschap met de individuele burger en die van de individuele burger met de gemeenschap.

Het is de vraag of de consequenties van de dubbele solidariteit ooit volledig zijn getrokken. Dat geldt ook voor Nederland, hoewel de ideeën van Beveridge, vooral in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, van invloed zijn geweest op de ontwikkelingen in ons land. De letterlijke vertaling van het principe van de dubbele solidariteit is: 'vóór wat, hóórt wat', maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat die betekenis geleidelijk is vervangen door iets anders, óók in het denken van de sociaal-democraten. Dat het eerste deel van het principe inhoudt dat de burger rechten kan doen gelden op de gemeenschap, levert geen begripsmoeilijkheden op. Maar dat het tweede deel, de solidariteit van de burger met de gemeenschap, inhoudt dat men eerst zoveel mogelijk voor zichzelf moet zorgen, dat wil zeggen een beperkt en selectief

gebruik moet maken van gemeenschapsvoorzieningen, en dat men zijn deel in de kosten van die voorzieningen moet willen dragen, stuit op meer moeilijkheden. Ook door sociaal-democraten hoort men wel verdedigen dat solidariteit van de burger met de gemeenschap inhoudt dat hij de collectieve sector moet beschermen, dat wil zeggen moet helpen voorkomen dat de voorzieningen waarop hij eventueel aanspraak zou willen maken weer worden afgeschaft. Maar dat stond al in het eerste deel van het principe. De solidariteit van de gemeenschap met de burger kan niets anders inhouden dan dat de burger via de organen van de gemeenschap moet meewerken aan de totstandkoming van collectieve voorzieningen en aan de honorering van de individuele aanspraken daarop. Volgens het tweede deel van het principe neemt de burger in ruil daarvoor de verplichting op zich de eigen aanspraken zo beperkt mogelijk te houden en de eigen bijdrage zo groot mogelijk.

Volgens sommige sociaal-democraten houdt zo'n beroep op de persoonlijke verantwoordelijkheid een aantasting in van de collectieve sector. Dat is een redenering die zij aan Nieuw Rechts toeschrijven en waar ze dus tegen zijn. Maar wat zij in werkelijkheid doen is het principe van de dubbele solidariteit om zeep helpen door er het element van de wederkerigheid uit weg te laten. Zij vragen de mensen dus eigenlijk om twee keer solidair met zichzelf te zijn. Dat zullen dezen wel willen, maar niet valt in te zien hoe op die basis het stelsel van sociale voorzieningen in stand kan blijven.

Door uit te gaan van het principe van de dubbele solidariteit, het 'vóór wat, hóórt wat', benadrukte Beveridge dat aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat een zakelijke overeenkomst ten grondslag ligt. De gemeenschap kan aan de individuele burgers garanties geven, een zorgplicht op zich nemen, zolang die burgers haar daartoe in staat stellen door voor voldoende middelen te zorgen. Het spreekt vanzelf dat de omvang en de inhoud van de voorzieningen waarop de overeen-

komst betrekking heeft, afhangen van de vraag hoevéél en waarvóór de burgers willen bijdragen. Het spreekt eveneens vanzelf dat ze die vraag minder kritisch en selectief zullen beantwoorden als de economie groeit en de werkgelegenheids-situatie gunstig is. Volgt de economische ontwikkeling een neergaande lijn dan wordt men daarentegen kritischer en selectiever bij de beschikbaarstelling van middelen, terwijl de aanspraken dan juist zullen toenemen.

Sociaal-democraten houden niet van zo'n zakelijke redene-ring. Zij zouden een principieel solidaire samenleving willen zien die zich niets aantrekt van de wisselvalligheden van de economische ontwikkeling en doorgaat rechten te honoreren als er geen middelen meer binnenkomen. De romantisering van de solidariteit draagt de zorg voor de zwakken in de samenleving over aan hogere machten. In de praktijk zal dat neerkomen op uitstel van de zorg tot in het hiernamaals. Vroeger redeneerden ze precies andersom. De zorg moest hier en nu plaatsvinden en dus zakelijk georganiseerd worden. Maar toen waren ze ook voor wérkelijke solidariteit in plaats van voor principiële.

De stelling waarmee de vorige alinea werd afgesloten verplicht ons om te laten zien dat zakelijkheid en eigenbelang een hoofdrol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Alleen dat al maakt aannemelijk dat die ontwikke-ling niet alleen aan sociaal-democraten mag worden toege-schreven. Zakelijkheid en eigenbelang kan men aantreffen bij stromingen van uiteenlopende politieke kleur.

Al die stromingen hebben dan ook aan de groei van de ver-zorgingsstaat bijgedragen. Bismarck, Roosevelt en Beveridge demonstrenen dat voor het buitenland. Bij ons loopt de lijn ongeveer vanaf Van Houten via Talma en Aalberse tot de staatscommissie-Van Rhijn, die in opdracht van de Neder-landse regering in Londen het plan-Beveridge voor ons land

uitwerkte. Vandaar gaat de lijn via rooms-rode kabinetten verder tot aan de nacht van Schmelzer; dan neemt de vvd de rol van de pvda over, maar de verzorgingsstaat groeide door en wel steeds sneller, om pas na terugkeer van de socialisten de eerste waarschuwende vinger tegen te komen in de vorm van het zogenoemde 1%-beleid (1976) van het kabinet-Den Uyl. Het ging te hard, vond dat kabinet; de groei van de verzorgingsstaat moest worden afgeremd en gedwongen worden in de pas te blijven met de ontwikkeling van de economische mogelijkheden. Die gedachte wordt door het kabinet-Van Agt 1 formeel tot kabinetsbeleid verheven, maar veel praktische gevolgen heeft dat niet. Pas in 1981-'82 hangen Den Uyl/Dales echt aan de rem, maar die worden dan ook door de FNV de trein uitgesmeten.

Dit korte overzicht moge volstaan om te illustreren dat aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat is bijgedragen door stromingen van uiteenlopende politieke kleur. Of de ideologie nu op individualisme, paternalisme en/of solidarisme is gebaseerd, het maakt geen wezenlijk verschil in de feitelijke bijdrage aan de ontwikkeling. Ideologisch gezien is de verzorgingsstaat een bastaard. Hij is er gekomen omdat het vlees zwak was en de praktijk sterker dan ieders leer.

Bij elke stap in de ontwikkeling worden individuele economische activiteiten ondergeschikt gemaakt aan de een of andere collectieve doelstelling. Dit aspect van collectivisering brengt de sociaal-democraten ertoe de overheid als initiatiefnemer bij uitstek te zien. Die zienswijze straalt blijkbaar gezag uit want ook buiten de sociaal-democratie heeft de uitdrukking verzorgingsstaat het gewonnen van het mijns inziens betere verzorgingsmaatschappij.

Onder verzorgingsstaat wordt dan verstaan een collectieve sector waarin de overheid binnen een gemengde economische orde een actief beleid voert inzake de omvang, de verdeling

en de samenstelling van de welvaart.⁹ Deze beperkte definitie heeft vooral nut als de aandacht is gericht op de omvang van de collectieve sector, de financiering daarvan en de verdeling van de beschikbare middelen over de verschillende voorzieningen. Economen spreken in dat verband over de werking van het budgetmechanisme. De definitie is dus niet zonder belang. Maar voor een goed begrip van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat schiet ze te kort. Omdat die ontwikkeling eindigt in groei van de door de overheid beheerde collectieve sector, is het misverstand ontstaan dat het initiatief in die ontwikkeling bij de politieke besluitvorming ligt.

Wat daarbij over het hoofd wordt gezien is dat de collectieve sector ook kan groeien bij een passief overheidsbeleid en zelfs, zoals we tijdens het kabinet-Van Agt 1 goed hebben kunnen waarnemen, tegen de wil van een politieke meerderheid in.

De definitie suggereert meer rationaliteit en consistentie in het overheidsbeleid dan de overheid vermag op te brengen. Zomin als de ontwikkelingen in de marktsector door een perfect werkend marktmechanisme worden gecoördineerd, zomin staat de politieke besluitvorming een perfect werkend budgetmechanisme ter beschikking.

Maar het grootste bezwaar tegen de gebruikelijke definitie van de verzorgingsstaat is dat uitsluitend de voorzieningen van de collectieve sector in beeld worden gebracht. Als we de ontwikkeling van de verzorgingsstaat willen bekijken, zullen bij voorbeeld de resultaten van de cao-onderhandelingen tussen werkgevers en vakbonden niet alleen gezien mogen worden in termen van hun effect op de financiering van de collectieve sector. In elk geval voor de onmiddellijk betrokken partijen moet de cao naar inhoud worden gezien als een geheel van zekerheden en voorzieningen die geen geringere en ook geen andere betekenis hebben dan die van de collectieve sector.

Belangrijker echter dan dat inhoudelijke aspect is het verzuim om de cao-onderhandelingen te zien als één van de

processen waarin verschillende maatschappelijke groeperingen tot een onderlinge afstemming van belangen proberen te komen. (Een afstemming overigens die op basis van ongelijke machtsverhoudingen plaatsvindt, een kant van de zaak waarop we nog terugkomen.) In een zich ontwikkelende samenleving waarin de belangen van de verschillende groeperingen ten opzichte van elkaar in beweging zijn, zijn die processen in principe onvoltooid. In de verhouding tussen werkgevers en vakbonden kan de totstandkoming van de cao als een wapenstilstand worden geïnterpreteerd. Door zo'n interpretatie verschuift de belangstelling van de cao-inhoud naar de tijdelijkheid van het compromis.

Voor beide partijen is er een voortdurende spanning tussen enerzijds het belang van handhaving van het bereikte compromis als een geheel van verworvenheden en anderzijds het inzicht dat de inhoud ervan aan veroudering onderhevig is. Zal het niemand moeilijk vallen te erkennen dat dit zo ligt in het geval van een cao, iets meer moeite kost het misschien om in te zien dat hetzelfde geldt voor de door de collectieve sector verschaftе voorzieningen. Ook die komen tot stand op grond van hetzelfde proces van onderlinge afstemming van verschillende belangen. Ook daar moet dat proces als in beginsel onvoltooid worden gezien en vormen de voorzieningen dus de inhoud van een tijdelijk compromis.

Het gebruik van de uitdrukking compromis legt de nadruk op de overbrugging van wat anders geïsoleerde groepsbelangen zouden zijn geweest. Wie de samenleving voor desintegratie wil behoeden, zou vooral veel aandacht aan dit aspect moeten geven. Het feit van het compromis is maatschappelijk gezien belangrijker dan de specifieke inhoud ervan op een bepaald moment.

Evenzeer moet men zich de onvermijdelijke tijdelijkheid van elke specifieke inhoud bewust zijn. Het bestaande compromis heeft als bindend element in een bewegende samen-

leving slechts betekenis zolang voor alle betrokken partijen het perspectief op een eventuele vernieuwing ervan wordt opgehouden. Waar dit perspectief verloren gaat door een te krampachtige verdediging van het bestaande, rest de verschillende maatschappelijke groepen slechts de optie om voor zichzelf te zorgen in een strijd van ieder tegen allen. Wat aan Nieuw Rechts wordt toegeschreven kan het onbedoelde gevolg zijn van de politieke opstelling van de sociaal-democraten.

Zoals gezegd worden bij elke stap in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat individuele economische activiteiten gereguleerd ten behoeve van de een of andere collectieve doelstelling. Groepsvorming en/of publieke regulering als substituuut voor groepsvorming verschaffen het middel daartoe. Een volgende stap in het proces is dan dat de verschillende maatschappelijke groeperingen tot een onderlinge afstemming van de respectievelijke belangen proberen te komen waardoor de kring der betrokkenen groeit; de collectiviteiten worden groter zodat de individuele dragers van het proces met hun concrete en duidelijk herkenbare belangen uit het beeld dreigen te verdwijnen. Dat gebeurt bij voorbeeld als individuele werknemers ontdekken dat een bezoek aan een ledenvergadering van hun vakbond geen effect heeft op de resultaten van de cao-onderhandelingen met hun werkgever, terwijl zij door thuis te blijven via het NOS-journaal kunnen vernemen hoe de onderhandelingsruimte door de politieke besluitvorming afgeroomd wordt. Hetzelfde overkomt de werkgever die op de loonkostenontwikkeling geen invloed kan uitoefenen via de cao-onderhandelingen en daarom zijn toevlucht moet nemen tot vermindering van de personeelsomvang, een terrein waarop hij nog wel eigen handelingsruimte heeft.

In dit verband duiken een aantal vragen op. In de eerste plaats de vraag waarom men bereid zou zijn het eigenbelang opzij te zetten ten behoeve van een groepsbelang en waarom

dan weer verschillende groepen tot een compromis met elkaar proberen te komen. Het antwoord daarop moet natuurlijk zijn dat het eigenbelang helemaal niet opzij gezet wordt. De leden van een groep hopen door de groepsvorming hun eigenbelang beter te kunnen dienen dan elk van hen afzonderlijk had gekund. De ratio van collectieve actie is dat het beoogde resultaat méér omvat dan van een individuele actie kan worden verwacht. Op dezelfde manier kan het streven naar samenwerking en compromis tussen verschillende groepen worden verklaard.

En zo goed als het eigenbelang aan het begin van de ontwikkeling werkzaam is, zo markeert het ook het einde ervan. Als het verband tussen het eigenbelang en de resultaten van de collectieve actie onduidelijk of zelfs negatief wordt, wordt de medewerking aan die actie stopgezet. Maar al lang voor het zover is komt het eigenbelang nog op een andere manier om de hoek kijken. Het is heel goed denkbaar dat de resultaten van een collectieve actie nog positief worden gewaardeerd maar dat de kosten van de actie zo hoog oplopen dat het de moeite loont om te proberen ze te ontlopen. Een bekend voorbeeld is de werknemer die wel volgens de cao wil worden beloond maar de contributie voor de vakbond niet opbrengt, in de veronderstelling dat anderen dat wél zullen doen. Die steekt de resultaten van de cao-onderhandelingen in zijn zak en laat zijn collega's ervoor betalen. Dat verschijnsel heet parasitisme.

Nu is het niet zo dat de leden van een groep telkens opnieuw scherp calculerend de voordelen van collectieve en individuele actie tegen elkaar afwegen. Aan groepsvorming en collectieve actie is een leerproces verbonden. Naarmate de voordelen van collectieve actie door de ervaringen worden bevestigd, kan de deelneming eraan uitgroeien tot een gewoonte. Het collectieve gedrag raakt dan geïnstitutionaliseerd. Uit collectieve acties met een incidenteel en ad-hoc karakter waaraan

men uit berekening deelneemt, kunnen permanente groepen ontstaan waarvan men lid is uit traditie of uit een diepgevoeld geloof dat men ertoe verplicht is. Zo ongeveer kan het ontstaan worden verklaard van de zuilen die onze samenleving eens zo kenmerkten. Uit het functioneren van de zuilen kunnen we talloze voorbeelden putten van het feit dat behalve het persoonlijke geloof ook een forse dosis sociale controle vanuit de omgeving een garantie vormde tegen afvalligheid.

Sommige werknemers zijn lid van een vakbond omdat ze vinden dat het zo hoort en ze blijven ook lid als hun bond in slechte tijden weinig resultaten boekt. Maar een samenleving bestaat nooit voor 100% uit gelovigen, ook de vakbeweging niet. Er zijn ook werknemers die zich steeds opnieuw de vraag stellen: 'Wat word ik er wijzer van?' Wie ook maar enigszins bekend is met de vakbeweging kent de discussie over de vraag of de georganiseerde werknemers niet een voordeel moeten hebben boven de voor alle werknemers geldende voorzieningen. De georganiseerden immers hebben tijd, geld en energie gestoken in het doen functioneren van de vakbeweging en hebben deze zodoende in staat gesteld de ondernemers een compromis op het gebied van de arbeidsvoorwaarden af te dwingen. Dat de inhoud van dit compromis aan iederéén toevalt, ongeacht de vraag of er een persoonlijke bijdrage voor is geleverd, steekt de trouwe vakbondsleden; zij vinden dat onrechtvaardig. In sommige landen heeft men dit dilemma bijzonder radicaal opgelost door middel van de zogenoemde 'closed shop', geen vakbondslid, dan ook geen baan. In andere landen heeft men in veel sterkere mate dan in ons land het geval is de vakbeweging ingeschakeld bij de uitvoering van de sociale werknemersvoorzieningen. Weliswaar gelden de voorzieningen meestal zonder onderscheid voor alle werknemers, maar de toegang wordt voor vakbondsleden dan wat gemakkelijker. Vooral in België en de Scandinavische landen heeft men voor zo'n oplossing gekozen. Blijkens de relatief hoge

organisatiegraad in die landen heeft dit een sterkere positie van de vakbeweging tot gevolg.

Uit deze voorbeelden mag men afleiden dat het parasitisme de kop opsteekt waar het niet wordt afgestraft; waar men zonder eigen bijdrage toch wel deelt in de vruchten van de collectieve inspanningen. En wat in het klein geldt voor de vakbeweging, geldt in het groot voor de verzorgingsstaat. Als het beroep op de persoonlijke verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijke belang niet wordt ondersteund door de een of andere vorm van sanctie op parasitair gedrag, valt de bodem onder dat gemeenschappelijke belang weg. Solidariteit moet daarom niet geromantiseerd worden, ze moet doelbewust worden georganiseerd op basis van het principe: 'vóór wat, hóórt wat'.

In een erg eenvoudige samenleving waarvan de leden zo ongeveer allemaal hetzelfde werk moeten doen om in hun levensonderhoud te voorzien en ze ook verder weinig van elkaar verschillen, valt het eigenbelang zo vanzelfsprekend samen met het groepsbelang dat de collectieve actie niet doelbewust hoeft te worden georganiseerd. Men gedraagt zich als groep zonder zich daarvan bewust te zijn en zonder dat men zich er vragen bij hoeft te stellen.

Heel anders wordt dat als de complexiteit van de samenleving groeit en als gevolg van de arbeidsdeling de onderlinge afhankelijkheid van de deelnemers aan het economisch proces toeneemt. Met het onoverzichtelijk worden van de samenleving neemt het risico van individualistisch handelen toe. Het eigenbelang dwingt dan te zoeken naar risicovermindering; in samenwerking met en/of beheersing van de omgeving wordt het middel daartoe gevonden. De groepsvorming wordt dan bewust nagestreefd, hetzij op basis van vrijwilligheid, hetzij, als het niet anders kan, op basis van dwang. Het eigenbelang van de deelnemers aan het economisch proces en de toene-

mende complexiteit van de samenleving vormen de grondslag voor groepsvorming en collectieve actie; het eindpunt van dat proces is gelegen in de organisatie van collectieve actie door de staat. De verzorgingsstaat is geboren; zoals we al zeiden: er ligt niets moois aan ten grondslag.

Dit proces van groei naar grotere collectiviteiten gaat gepaard met bureaucratische regelgeving en beperking van de individuele beslissingsruimte. Betreft dit de interne ontwikkeling van een vakbond dan kan het vakbondslid dat daartegen bezwaren heeft simpelweg zijn lidmaatschap opzeggen. De vakbond wordt dan wel gedwongen zijn beleid wat dichter bij de leden te brengen. Maar vervelender wordt het als het de bureaucratie van de collectieve sector betreft. Men kan nu eenmaal niet zo eenvoudig zijn lidmaatschap opzeggen van de via de staat georganiseerde gemeenschap.

Nieuw Links en Nieuw Rechts, om de volgorde aan te houden waarin ze over ons gekomen zijn, zijn de exponenten van het verzet tegen de complexe en als overgeorganiseerd ervaren samenleving. Maar het is de vraag of dat verzet veel kan uitrichten. Zelfs als het aanvankelijk enig succes zou hebben en de individuele beslissingsruimte groter zou worden, blijft het eigenbelang aansporen tot het zoeken naar vormen van collectieve actie. Men kan het proces van collectivisering en bureaucratisering wel een paar slagen terugschroeven, maar als de aandacht ook maar even verflauwt, start het proces opnieuw. En als de aandacht niet verflauwt en het proces daadwerkelijk wordt gestopt? Dan kunnen sommige belangen niet meer worden behartigd. De belanghebbenden worden dan aan hun lot overgelaten en raken maatschappelijk geïsoleerd.

Als we nu tussentijds even de balans van de redenering opmaken, komen we tot een wat merkwaardige conclusie. De verdediging door dik en dun van de centralistisch georganiseerde voorzieningen van de verzorgingsstaat tast de bindende werking van het maatschappelijk compromis aan en leidt

daardoor tot een isolering van de groepsbelangen. Een zelfde gevolg moeten we verwachten van lukrake pogingen tot decentralisatie volgens de recepten van Nieuw Rechts en Nieuw Links. De conclusie schijnt voor de hand te liggen: het kan allemaal nog maar slechter worden. Maar dat is typisch het soort conclusies dat mensen trekken in een periode van maatschappelijke crisis. Als we wat dieper graven vinden we ruimte voor een wat zonniger toekomstverwachting.

Het meest traditionele en tegelijkertijd meest omstreden beginsel van de sociaal-democratie is het streven naar een maatschappelijk compromis. Daarbij is in de eerste plaats de vraag van belang waarom in de groei naar grotere collectiviteiten toch zo iets als een marktsector herkenbaar is gebleven en er tegelijkertijd een stelsel van voorzieningen kon ontstaan waaraan de zwakkeren in de samenleving een recht op bescherming kunnen ontlenen. Waarom bij voorbeeld kon er tussen ondernemers en werknemers zo iets als een klassencompromis ontstaan? Er is tussen die twee groepen toch zeker geen sprake van gelijke machtsverhoudingen? Juist vanwege de in beginsel ongelijke machtsverhoudingen tussen individuele werknemers en werkgevers is de arbeidsmarkt van oudsher het toneel van collectieve actie van de kant van de werknemers. De ervaringen daarmee opgedaan heeft hen doen kiezen voor een betrekkelijk strakke organisatievorm boven spontane acties van groepen werknemers zonder duidelijke leiding. De leden van deze organisaties delegeren beslissingsmacht aan het bestuur dat op zijn beurt niet alleen rekening en verantwoording moet afleggen aan de leden maar vooral ook de macht moet verdienen door met resultaten thuis te komen die een voor de leden reëel belang vertegenwoordigen. Zo ongeveer kunnen we de organisatiekeuze omschrijven die bij de oprichting van het NVV in 1906 werd gemaakt. Deze strakke organisatievorm van de vakbeweging is een van de redenen waarom uit het op

eigenbelang gebaseerde proces van collectivisering in de geïndustrialiseerde samenleving een type verzorgingsmaatschappij is ontstaan waaraan de sociaal-democratie terecht grote waarde hecht en die zij voor ondermijning wil behoeden. Een tweede meer principieel getinte bijdrage aan het ontstaan van juist dit type verzorgingsmaatschappij heeft te maken met de aanvaarding door de sociaal-democratie van de spelregels van de parlementaire democratie. Het specifieke karakter van de sociaal-democratie houdt in dat zij haar programma baseert op enerzijds het bestaan van een klassenconflict tussen ondernemers en werknemers, waardoor zij zich van rechts onderscheidt, maar anderzijds niet uit is op de vernietiging van de macht van de ondernemers, waardoor zij zich onderscheidt van de partijen aan haar linkerzijde. Door deelneming aan de vreedzame concurrentie om de politieke macht in de parlementaire democratie wordt ruimte verkregen voor een compromis over de economische macht, terwijl het compromis op zijn beurt de spelregels van de democratie handhaaft en verzekert.¹⁰

De sociaal-democratie beperkt zich er niet toe het bestaan van een klassetegenstander te erkennen, maar spreekt duidelijk de wil uit om hem en zijn macht niet te vernietigen, maar te tolereren. De aanvaarding van een marktsector is een deel van het compromis en dat maakt die sector tot een integreerend bestanddeel van de verzorgingsmaatschappij die door het compromis werd mogelijk gemaakt. De marktsector is weliswaar te onderscheiden van de collectieve sector die onder de beperkte definitie van de verzorgingsstaat valt, maar samen met die sector maakt hij deel uit van de verzorgingsmaatschappij.

Door de keuze van de sociaal-democratie kon de verzorgingsmaatschappij de inhoud krijgen die de sociaal-democraten nu zo de moeite van het verdedigen waard vinden. Zou die verdediging echter gepaard gaan met een verwerping van de

marktsector en met het optuigen van acties van burgerlijke ongehoorzaamheid dan valt met het compromisbeginsel niet alleen de bodem onder die voorzieningen weg, maar gaat ook het leidend beginsel verloren waarmee de sociaal-democratie een politieke factor van belang heeft kunnen worden en dat haar in staat gesteld heeft om in de stapsgewijze ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij de belangen van de werknemers tot gelding te brengen.

Het spreekt vanzelf dat in de dagelijkse praktijk de ondernemers noch de werknemers uitsluitend vanwege het principiële karakter belang hechten aan het compromis. Ze zullen naar de inhoud ervan kijken zonder zich daarbij voortdurend te realiseren dat die pragmatische en op eigenbelang georiënteerde houding slechts mogelijk werd onder de paraplu van het compromis als principe. Onder die paraplu zullen zij vooral letten op het reële belang dat in de specifieke inhoud van het compromis op een bepaald moment voor hen ligt besloten. Die inhoud kan niet anders dan een tijdelijke betekenis hebben. Dat is zo vanuit de gezichtshoek van beide partijen; het is ook zo vanuit de gezichtshoek van de verzorgingsmaatschappij. Deze is slechts handhaafbaar als de inhoud van het compromis voortdurend aan nieuwe omstandigheden en doelstellingen wordt aangepast.

Ter illustratie van de betekenis van de aanpasbaarheid van het compromis werd eerder al gewezen op het feit dat de cao kan worden geïnterpreteerd als een wapenstilstand tussen ondernemers en vakbonden. Ter verdere toelichting zullen we nu een paar kritische kanttekeningen plaatsen bij het systeem van de, door vakbeweging en sociaal-democratie gelijkelijk geliefde, automatische koppelingen tussen de inkomensontwikkeling in de marktsector en die in de collectieve sector.

Door die koppeling, al eens aangeduid als het kenmerk van onze beschaving, wordt de uitgavenontwikkeling van de collectieve sector voor circa twee derde bepaald door de uit-

komst van de cao-onderhandelingen in de marktsector. De overheid wordt daardoor gedwongen om voortdurend over de schouders van de cao-onderhandelaars te kijken ten einde te kunnen beoordelen of er reden is om tussenbeide te komen. De onderhandelingstafel ligt dus steeds in de schaduw van de overheid. De onderhandelaars, bezig met hun eigenbelang, zijn zich die schaduw maar al te bewust en anticiperen in hun onderhandelingsstrategie op de verwachte overheidsmaatregelen. Onduidelijk wordt daardoor wie er precies over wat beslist en wie er verantwoordelijk is voor de uiteindelijk resulterende inkomensontwikkeling. Nog afgezien van het feit dat het eindresultaat door alle betrokkenen als negatief wordt ervaren, rijst de vraag of het verduisteren van de verantwoordelijkheid voor de inkomensontwikkeling een kenmerk van de verzorgingsmaatschappij moet worden genoemd, om nog maar niet te spreken van onze beschaving.

De kritiek betreft overigens niet het feit dat er koppelingen zijn tussen de verschillende groepen op het punt van de inkomensontwikkeling. Dat feit is op zichzelf niet strijdig met het beginsel van het maatschappelijk compromis. Dat moet immers verbinden wat anders geïsoleerde groepsbelangen zouden zijn geweest en zo'n verbinding mag men heel wel een koppeling noemen. Maar het automatisme ervan is wel strijdig met het karakter van het compromis. Het verhindert de aanpassing aan veranderende omstandigheden en nieuwe doelstellingen en verstart daardoor de in principe verschuivende inhoud van het compromis tot een specifieke inhoud die slechts voor een bepaalde periode waarde kan hebben.

Toen einde 1982 eindelijk zo iets als een principe-akkoord tussen de centrale organisaties van werkgevers en werknemers over de verdeling van werkgelegenheid door middel van arbeidstijdverkorting tot stand kwam, bleek het automatisme van de koppelingen al heel snel het akkoord op losse schroeven te kunnen zetten. De in het akkoord bedoelde aanpassing

van de lonen aan de verkorting van de arbeidstijd was op cao-niveau niet uitvoerbaar omdat op dat niveau geen aanpassing van het minimumloon kan worden afgesproken. Een centrale aanpassing van het minimumloon zou tot gevolg hebben dat via de netto-om-netto koppeling van minimumloon en sociale uitkeringen aan de financiering van de arbeidstijdverkorting ook zou worden bijgedragen door groepen die daarvan geen enkel nut zouden ondervinden, zoals AOW-trekkers en bijstandontvangers die niet tot het arbeidsaanbod kunnen worden gerekend. Tegen die mogelijkheid was bij voorbaat al verzet aangetekend door de Industriebond-FNV.¹¹ Bovendien zouden na de centrale aanpassing van het minimumloon de minima nóg eens worden verlaagd, namelijk via de indexering aan de regelingslonen waarin de aanpassing al een keer zou zijn verdisconteerd.

Zo blijkt de vooral door de PvdA en de vakbeweging gewilde automatische koppeling een danige sta-in-de-weg bij de door PvdA en vakbeweging evenzeer gewenste doorvoering van arbeidstijdverkorting. Of en hoe men hier uiteindelijk zal uitkomen is op het moment dat deze tekst wordt geschreven, januari 1983, niet te overzien. Duidelijk is echter hoe het systeem van de koppelingen tot een verstarring van de inhoud van het compromis leidt.

De automatische koppeling gaat vóór op elk belang dat de aandacht van de beleidsinstanties vraagt, laat daarvoor zelfs zo weinig ruimte, zoals het voorbeeld van de arbeidstijdverkorting illustreert, dat het de moeite niet meer loont nieuwe doelstellingen te formuleren en prioriteiten te stellen. En dat weer leidt tot een verval van functie van organisaties als vakbonden en politieke partijen, wier taak het is de beleidsvorming te legitimeren en de doelstellingen aan te reiken. Van een verzorgingsmaatschappij die mede gedragen wordt door organisaties in de marktsector, daarin zelfs de voornaamste bron heeft, verschuift zo het zwaartepunt naar de verzorgings-

stáát die de taken van die organisaties, in casu de vakbeweging, overneemt en deze daardoor overbodig maakt.

Dat zou allemaal niet erg zijn als we ervan mochten uitgaan dat de verzorgingsmaatschappij haar voltooiing heeft bereikt en we die organisaties niet meer nodig hebben; de vakbeweging is tenslotte geen doel op zichzelf. Maar als voor een goed functionerende vakbeweging gekozen wordt, kunnen de automatische koppelingen beter vervangen worden door beleidsmatige. Dat zou dan tevens een keuze zijn voor handhaving van het beginsel van het maatschappelijk compromis als uitgangspunt voor het beleid. In de handhaving daarvan en niet in de toepassing van het een of ander automatisme ligt de garantie dat bij de verdere ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij plaats is voor de bescherming van zwakke groepen. Die bescherming moet niet aan de computer worden toevertrouwd maar eist een voortdurende beleidsinspanning.

Met dit uitstapje naar de automatische koppelingen zijn we aangeland bij de vraag of de verzorgingsmaatschappij te eniger tijd als voltooid kan worden beschouwd. Die vraag is onder meer van belang omdat schrijvers als Dahrendorf¹² het inmiddels wel mooi vinden, diep onder de indruk zijn van de nadelen die aan de verzorgingsmaatschappij zijn verbonden, zoals onder andere de gigantische bureaucratie die ze heeft meegebracht, en zich daarom willen bezighouden met de door de nieuwe oppositie, door Dahrendorf als rood, blauw en groen aangemerkt,¹³ op tafel gelegde opvattingen.

Van belang hierbij is nog dat Dahrendorf, en met hem anderen, de opbouw van de verzorgingsmaatschappij voornamelijk als het werk van de sociaal-democratie zien. Als dat bouwwerk klaar is kan die politieke stroming dus met pensioen.

Zoals hiervoor al betoogd, heeft de sociaal-democratie veel meer te maken met de wijze waarop de voorzieningen van de huidige verzorgingsmaatschappij tot stand zijn gekomen dan

met hun specifieke inhoud op enig moment. Er is geen reden om het vaderschap van de bestaande voorzieningen te claimen voor de sociaal-democratie; historisch gezien zou dat onjuist zijn, terwijl de logica van het compromis op zijn minst een gedeelde verantwoordelijkheid veronderstelt. Daarmee is ook de verantwoordelijkheid gedeeld voor de nadelen van de bestaande arrangementen waarop de nieuwe oppositie zijn pijlen heeft gericht. Sommige sociaal-democraten gedragen zich niettemin zo bezitterig waar het de specifieke inhoud van vandaag betreft dat zij kans zien al die pijlen van de nieuwe oppositie op zich gericht te krijgen; vandaar dat het soms lijkt alsof de sociaal-democratie op bezwijken staat. Onder invloed van het spook van Paradiso is dat misschien ook wel zo.

Dat zou dan jammer zijn want de verzorgingsmaatschappij is allesbehalve voltooid en er is ruim empooi voor de sociaal-democratische principes, mits er minder slordig mee wordt omgesprongen dan de laatste jaren is gedaan.

De gedachte dat de verzorgingsmaatschappij nooit volledig zal zijn voltooid, altijd een maatschappij in opbouw zal zijn, kan misschien worden geadstrueerd aan de hand van een opmerking van Jean Jaurès. Deze verklaarde de keuze van de sociaal-democratie voor het klassencompromis en de parlementaire democratie op basis van de fundamentele idee dat: 'de klassenverhoudingen niet ophouden te bestaan. De uitwisseling van vitale activiteiten blijft doorgaan, en handhaaft een sterke organische eenheid.'¹⁴

Nu zullen weinig werknemers en ondernemers vandaag al van mening zijn dat tussen hun beide groepen een sterke solidariteit bestaat, zoals die er in de visie van Jaurès eens zal komen. Laten we het er voorlopig op houden dat er een 'uitwisseling van vitale activiteiten' plaatsvindt, die soms wat conflictueus van aard is en waarin aan beide kanten ruimte is voor een uitbreiding van het compromis. Nog spannender wordt het echter wanneer we het begrip ondernemers uitbreiden

met die producenten van de collectieve sector die op grond van hun vermogen tot uitbuiting van afnemers en werknemers best tot de ondernemersklasse mogen worden gerekend en die, mede op grond van de beperkte visie van de sociaal-democraten waar het de collectieve sector betreft, nog niet werden ingeteugeld in een maatschappelijk compromis vergelijkbaar met dat waarmee men in de marktsector moet leven. Het is duidelijk dat zowel in de sfeer van de arbeidsverhoudingen als in de verhouding van producent en cliënt het compromis allesbehalve is voltooid.

Een tweede terrein voor uitbreiding van het compromis wordt zichtbaar als we proberen het begrip verzorgingsmaatschappij te internationaliseren. De vergissing om van verzorgingsstaat te spreken komt niet uit de lucht vallen. Het denken in termen van compromis stopt maar al te veel bij de nationale grenzen. De verzorgingsstaat is eigenlijk een nationalistische versie van de verzorgingsmaatschappij. Er moet nog heel wat ontwikkeling plaatsvinden vooraleer er op internationaal niveau op basis van compromis en democratie een actief beleid inzake de omvang, de samenstelling en de verdeling van de welvaart mogelijk is. En we moeten vooral niet denken dat de ontwikkeling in die richting bespoedigd kan worden door, in overeenstemming met de denkbeelden van Nieuw Links, op nationaal niveau het initiatief te verleggen van de, toegegeven wat bureaucratische, organisaties als de vakbeweging naar de *De Telegraaf* lezende basis.

Een derde terrein waarop ruimte voor uitbreiding van de verzorgingsmaatschappij aanwezig is, komt in zicht als we ons verdiepen in de kritiek van de nieuwe oppositie, hetzij rood, blauw of groen. De arrangementen van de verzorgingsmaatschappij beperken zich te veel tot sociaal-economisch terrein. De waarde van de nieuwe oppositie is dat ze de terreinen aanwijst waarvan de verzorging verwaarloosd werd in de periode dat alle aandacht op economische groei was geconcentreerd.

Het is niet nodig dat de sociaal-democratie zich met een deel van die nieuwe oppositie vereenzelvigd en een ander deel opblaast tot een spookbeeld. Een volwassen politieke stroming is best in staat om de oorsprong van de nieuwe oppositie ernstig te nemen en zich daarmee bezig te houden zonder de eigen identiteit prijs te geven.

Dat hoeft hier niet allemaal te worden uitgewerkt. Het gaat er slechts om vast te stellen dat er ruimte is voor verdere ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij. Het was daarom misschien nuttig om te laten zien welke krachten werkzaam waren bij de ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij tot dusver. We noemden daarvoor achtereenvolgens: de door het eigenbelang van de deelnemers aan het economisch proces gestuurde groepsvorming, de versterking van de positie van de individuele aanbieder op de arbeidsmarkt door de collectieve actie van strak georganiseerde vakbonden en het feit dat de sociaal-democratie het principe van het maatschappelijk compromis operationeel heeft weten te maken.

De vraag waarom het nu gaat is of de sociaal-democratie ook bij de verdere ontwikkeling een leidinggevende rol kan spelen. Voor de beantwoording van die vraag is de tegenover de marktsector te kiezen opstelling van doorslaggevende betekenis. Daarover gaat de volgende paragraaf.

3. De marktsector, de blinde vlek van de pvda

De markt wordt door de sociaal-democraten in de eerste plaats gezien als het terrein waarop het particulier initiatief en het winstprincipe de dienst uitmaken. Men weet weliswaar dat het markt- en prijsmechanisme niet elk particulier initiatief met winst beloont en dat er dus een selectie plaatsvindt, maar de vraag aan welke productie van goederen en diensten maatschappelijk gesproken het grootste nut moet worden toegekend, komt in dat selectiemechanisme niet aan de orde en het

bevordert al evenmin een rechtvaardige inkomensverdeling. En daarom deugt de markt niet.

Die zienswijze is niet zozeer onjuist als wel onvolledig. Het budgetmechanisme van de collectieve sector weet al evenmin raad met de vraag welke produktie maatschappelijk nuttig is en welke niet. Voor een deel is dat een gevolg van het feit dat we slechts een vage notie hebben van wat we ons bij begrippen als 'maatschappelijk nut' en 'rechtvaardigheid' moeten voorstellen. En de notie die we wél hebben kunnen we maar heel moeilijk operationeel maken. In de praktijk werkt zowel het budgetmechanisme als het marktmechanisme heel anders dan hun theoretische ideaalbeelden ons vertellen. In de verzorgingsmaatschappij kennen we een marktsector en een collectieve sector die weliswaar onderling grote verschillen vertonen maar die niettemin sterk met elkaar zijn verbonden, elkaars functioneren ingrijpend beïnvloeden zodat de werking van markt- en budgetmechanisme niet meer afzonderlijk zichtbaar valt te maken, en die als belangrijk gemeenschappelijk kenmerk hebben dat het handelen van de individuele producenten zich richt naar hun eigenbelang en niet naar altruïstische motieven. Er is minder aanleiding om de ene sector boven de andere te verkiezen dan de sociaal-democraten denken. Er is erg veel aanleiding om de beide sectoren steeds in hun onderlinge samenhang te zien en om de verschillen die men eraan toekent op feitelijke waarneming te baseren in plaats van op een ideologische voorkeur.

Zo kan het uiterst leerzaam zijn om de marktsector niet alleen te zien als het terrein waarop het marktmechanisme domineert, maar als het terrein waarop de start van menig collectiviseringsproces heeft plaatsgevonden, als een rijkvloeiende bron van overheidsregulering en als de plaats waar de langere termijn en economische planning gemakkelijker aan bod komen dan in de besluitvorming van de publieke sector.

In de marktsector wordt door de ondernemers elke vorm

van overheidsbemoeienis principieel afgewezen; maar voor een belangrijk deel is dat ideologische retoriek, het spiegelbeeld van de verwerping van de markteconomie door de sociaal-democraten. Het overheidsbeleid is voor menige ondernemer een van de belangrijkste oriëntatiepunten voor de investeringsplanning, is dat beleid onoverzichtelijk en moeilijk voorspelbaar dan beklagt men zich daarover en dringt aan op een beter gecoördineerd en vooral ook meer voorspelbaar beleid.

Het succes van ondernemen hangt vooral samen met de kunst om te anticiperen op toekomstige ontwikkelingen en niet met de blijmoedige aanvaarding van risico's. Het zogenaamde risico-aanvaardende gedrag van ondernemers is een, vooral door de romantiseringsgolf van Nieuw Rechts en de Reaganomics gevoede, illusie die ondernemers blijkbaar nodig hebben om hun zelfrespect te ondersteunen, maar waarvan we in de werkelijkheid weinig terugzien. De geslaagde ondernemer is iemand die de risico's van het vak tijdig heeft onderkend en ze, al of niet met behulp van de overheid, heeft weten te minimaliseren. Economische groei vindt vooral plaats in die bedrijven en sectoren waarin de risico's verhoudingsgewijze klein zijn en de kansen groot. In de praktijk blijken dat bedrijven die een informatievoorsprong hebben op hun concurrenten en/of zich gesteund weten door een duidelijk, consistent en voorspelbaar beleid van de overheid. Stagnatie en defensief gedrag daarentegen zien we optreden waar de risico's groot zijn, de informatie te kort schiet en het gedrag van de overheid onduidelijk, inconsistent en onvoorspelbaar is.

Het is daarom duidelijk waarom de ondernemers het overheidsbeleid een veel te belangrijke zaak vinden om het alleen aan de politici over te laten. Ze hebben echter te weinig gemeenschappelijke belangen om daarbij als gesloten eenheid te kunnen optreden. Ze komen dan niet veel verder dan algemeenheden als 'vermindering van de overheidsuitgaven' en

'deregulering'. Een wat grotere invloed echter oefenen ze uit in rechtstreekse contacten door kleine groepen met overheidsinstellingen die van hen afhankelijk zijn voor specifieke informatie. Waar mogelijk zijn ze dan uit op vergroting van de overheidsuitgaven in de vorm van steun aan bedrijven in enigerlei vorm en op regulering ten gunste van hun specifieke activiteiten. De onderlinge concurrentie heeft ook bij deze contacten een matigende invloed op de behaalde resultaten. Hoe groter en onoverzichtelijker echter de publieke sector is en hoe breder de geldstromen die naar deze sector gaan, des te groter is de kans op afspraakjes tussen producenten van beide sectoren waarbij de belastingbetaler opdrachten in de marktsector financiert die hij als consument nooit zou hebben gedaan en waartoe hij ook als kiezer geen opdracht heeft gegeven. 'We leven niet in een volkomen markt, en evenmin in een democratie, maar in een polyarchie, met een pluriforme elite die de dienst uitmaakt en macht voor zichzelf reserveert. Dat is de feitelijkeheid.'¹⁵

Als op de drempel van de jaren tachtig de regulerende overheid bars wordt teruggewezen op grond van een beweerd teveel aan regulering en een te zware financieringslast van de collectieve sector, worden in de marktsector al weer de eerste signalen zichtbaar van nieuwe regulering en van nieuwe collectieve uitgaven. Ook in landen waar terugdringing van de verzorgingsstaat het officiële politieke doel is, wordt gepoogd het al bestaande industriebeleid uit te breiden met maatregelen op gebieden als wetenschapsbeleid, technologische ontwikkeling, onderwijs- en arbeidsmarktbeleid en overheidsaankoopbeleid.

Voor wie goed wil toezien is het duidelijk dat dit industriebeleid mikt op selectieve economische groei en een versterking van de planningscomponent in het overheidsbeleid tot gevolg moet hebben. Weliswaar wordt een beroep gedaan op

de 'zelfwerkzaamheid van de ondernemingen'¹⁶ maar er wordt evenmin twijfel gelaten aan het feit dat die zelfwerkzaamheid zowel naar omvang als naar richting onder sterke invloed van het overheidsbeleid zal staan.¹⁷ Dat die aanzetten tot planning en selectiviteit in de marktsector ontstaan hoeft niemand te verbazen. Investeringsactiviteiten in de particuliere sector vragen enige duidelijkheid ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling, zeker als op basis van nieuwe technologieën nieuwe markten moeten worden geëxploreerd. Als het geloof in de maakbaarheid van de samenleving taant en het overheidsbeleid passief wordt, worden de aan de investeringen verbonden risico's te groot. Het geloof in de maakbaarheid moet dan worden vergroot om de risicodrempels te verlagen. De toekomst moet als het ware naar de bestaande investeringsmogelijkheden worden toegebogen door onderlinge afstemming van het overheidsbeleid en de potentiële ontwikkelingsmogelijkheden van de marktsector.

Dit uitstapje naar een industriebeleid in wording verwijst naar één van de hiervoor genoemde grondslagen van de verzorgingsmaatschappij: het eigenbelang van de deelnemers aan het economisch proces. Economische planning ontstaat niet als gevolg van een ideologisch geïnspireerd streven, maar als gevolg van de behoefte van de deelnemers aan het economisch proces aan risicovermindering.

Het staat te bezien of Nieuw Rechts, dat volgens Den Uyl niet uitblinkt door intellectuele originaliteit of kwaliteit, in staat is om tegen deze door eigenbelang geleide ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij op te roeien. Door het spook van Paradiso zal het eigenbelang zich niet laten intimideren.

Eveneens staat te bezien of de sociaal-democratie er goed aan doet om alle energie te stoppen in de verdediging van de bestaande verzorgingsarrangementen tegen het vermeende gevaar van Nieuw Rechts. Het lijkt erop dat de werkelijke gevaren méér gezocht moeten worden in een aspect van de verzor-

gingsmaatschappij zelf, namelijk de toenemende vervlechting van marktsector en het publieke domein. Er ontstaat een continuüm met regulering in en door de marktsector aan de ene kant en regulering in de publieke sector aan de andere kant, waarbij private en particuliere verantwoordelijkheden vermengd worden, zodat onduidelijk wordt wie er beslist en hoe de besluitvorming moet worden gecontroleerd. Door de vermenging slijt het coördinerend vermogen van het marktmechanisme verder uit en vermindert tegelijkertijd de greep van de democratische besluitvorming op het totale economische gebeuren. Het lijkt erop dat de sociaal-democratie naar verbetering van het functioneren van het marktmechanisme zal moeten streven om de democratische besluitvorming van de ondergang te redden.

Het gaat daarom bij het kiezen van een politieke opstelling over de verzorgingsmaatschappij niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats om de verdediging van de bestaande voorzieningen en de bestaande regulering tegen pogingen die ongedaan te maken. Het gaat vooral om de vraag hoe de verzorgingsmaatschappij zich verder zal ontwikkelen, op wiens belangen die verdere ontwikkeling zal zijn gericht en wat de consequenties zijn voor de bestuurbaarheid van het geheel.

Zijn de sociaal-democraten zich bewust van het feit dat die vragen zich voordoen? De houding van de pvda tegenover de voorstellen van de zogenaamde commissies Wagner wekt de indruk dat die vraag ontkennend moet worden beantwoord. De meerderheid van de partij wendde zich onder het uitroepen van kreten als 'werkgeverstaal', 'liberalisme' en 'veramerikanisering van het bedrijfsleven' zo ver van die voorstellen af dat een discussie over de merites ervan al in een vroeg stadium onmogelijk werd.

Dat de commissies zich met het sociaal-economische beleid in ruime zin hebben beziggehouden, werd gezien als een overschrijding van de grenzen van de opdracht en als een aanval

op de verzorgingsstaat. Vooral het feit dat ook de verhouding tussen markt- en collectieve sector in de rapporten van de commissie aan de orde werd gesteld droeg daaraan bij. Dat de voorstellen voor herindustrialisatie op selectiviteit zijn gebaseerd en om een strakkere coördinatie van het overheidsbeleid vragen, dat wil zeggen het planningselement in dat beleid beogen te versterken, werd blijkbaar over het hoofd gezien.

Uit deze reacties blijkt opnieuw de verenging van het door de sociaal-democraten gehanteerde begrip verzorgingsstaat tot iets dat uitsluitend de collectieve sector omvat. Veel beter zou het in de sociaal-democratische traditie hebben gepast om deze voorstellen te beoordelen vanuit een visie op de marktsector waarin deze deel uitmaakt van het ruimere begrip verzorgingsmaatschappij.

Binnen die maatschappij moet een evenwichtige ontwikkeling van de verhouding tussen markt- en collectieve sector 'planmatig' worden afgedwongen omdat zo'n evenwicht niet van nature aanwezig mag worden geacht. Naast de relatieve omvang van de collectieve uitgaven zou daarbij de wisselwerking tussen (en de onafscheidelijkheid van) pogingen tot regulering in en door de marktsector en de publieke regulering aandacht moeten krijgen.

Ook het aspect van de selectiviteit zou de belangstelling van de sociaal-democraten hebben moeten wekken. Maar in plaats van daaraan mee vorm en inhoud te willen geven, het betreft immers niets meer of minder dan de structuur van de economie voor de komende decennia, laat men dat over aan die zo verwerpelijk geachte commissies om zich op een uiterst onselectieve manier op te werpen als beschermheren van de bestaande voorzieningen van de collectieve sector. Was de belangstelling van de sociaal-democraten voor economische planning dan zuiver ideologische prietpraat en laat men het werk aan anderen over als er werkelijk wat te plannen valt? Ik denk dat de verklaring op een andere manier moet worden gegeven.

Het voorbeeld van de ontwikkeling van het industriebeleid maakt niet alleen duidelijk dat er in de verzorgingsmaatschappij een continuüm van regulering en voorzieningen bestaat dat zowel de markt- als de collectieve sector omvat, het maakt tevens duidelijk dat de bron van zowel de regulering als de voorzieningen niet zelden in de marktsector moet worden gezocht in plaats van bij de politieke besluitvorming. De verzorgingsmaatschappij ontwikkelt zich als het ware vanuit de marktsector en de mogelijkheid tot beïnvloeding van die ontwikkeling door de parlementaire democratie hangt onder meer af van het inzicht dat de politieke partijen hebben in de motoriek van die ontwikkeling. Langzamerhand is dat inzicht bij de sociaal-democratie verschaalt tot een vage notie van planning, waarbij men zich niet veel meer kan voorstellen dan het oprichten van nog een planningsinstelling om het zoveelste centralistische beleidsscenario op te stellen. 'Tegen de stroom in', noemde Den Uyl zijn toespraak in Paradiso. Maar de successen van de sociaal-democratie, die zelf haar wieg in de marktsector had staan, zijn niet behaald door tegen de stroom in te roeien maar door de stroom te kennen en hem te kanaliseren. De herinnering daaraan schijnt te verzwakken. Het spook van Paradiso maakt het onmogelijk vormen van planning te bedenken waarin een nuttig gebruik wordt gemaakt van het marktmechanisme. Pogingen tot versterking daarvan worden door de sociaal-democratie met in haar voetspoor de vakbeweging verontwaardigd van de hand gewezen. De besturingsmogelijkheden van de economische ontwikkeling worden daardoor zo verzwakt dat de verantwoordelijkheid van de overheid voor de groei en de verdeling van de welvaart, de essentie van het begrip verzorgingsstaat, niet meer kan worden waargemaakt.

Als in plaats van het industriebeleid het arbeidsbeleid tot voorbeeld wordt gekozen, komen we niet tot andere conclu-

sies. De sociaal-democratie miskent het feit dat de marktsector de bron van de verzorgingsmaatschappij is en beperkt zich zo stringent tot de verdediging van de collectieve sector dat op de werknemers in de marktsector langzamerhand ook de uitdrukking 'hulpklasse' van toepassing wordt die in Frankrijk zo kernachtig hun positie beschrijft: electoraal van belang, maar niet toegelaten tot de politieke macht van de sociaal-democratie.¹⁸

Daarmee miskent de sociaal-democratie haar eigen afkomst. Weliswaar heeft de politieke besluitvorming bijgedragen aan de totstandkoming van voor de werknemers uiterst waardevolle voorzieningen, maar dat meer als gevolg van dan als aanzet tot een collectieve machtsvorming door de werknemers in de marktsector, die daarbij niet zelden tegen de stroom van het overheidsbeleid hebben moeten oproeien. Pas na de totstandkoming van het volledig kiesrecht komt er, aanvankelijk nog mondjesmaat, steun vanuit de politieke besluitvorming aan de collectieve belangenbehartiging door de werknemers. Men kan zich afvragen of, vooral in de meer recente toevoegingen aan de collectieve voorzieningen door de overheid, altijd wel in voldoende mate rekening is gehouden met de rol van de georganiseerde werknemers; of niet door sommige voorzieningen zo rechtstreeks concurrentie is aangedaan aan de organisaties van de werknemers dat hun ledenbinding werd verzwakt en daarmee hun machtsbasis tegenover de werkgevers aangetast.

Vooral in de jaren zeventig is dat versterkt door de opstelling van de sociaal-democratie tegenover de vakbeweging. Sinds de adoptie door de pvdA van de nieuw-linkse denkbeelden en het binnenstromen in de partijorganen van de 'verzorgingselite' – een mooi voorbeeld overigens van het feit dat de verzorgingsstaat het eigenbelang als grondslag heeft – is daar een anti-syndicalistisch element binnengeslopen. De vakbeweging wordt ervan verdacht te gemakkelijk te zullen toege-

ven aan de verleiding uitsluitend voor beperkte groepsbelangen op te komen. Vooral de belangen van de niet-actieven zouden daarom beter aan de parlementaire besluitvorming kunnen worden toevertrouwd. Om die reden staat de sociaal-democratie pal voor de handhaving van de al eerder genoemde inkomenskoppelingen die, als ze werkelijk serieus worden genomen, geen ruimte laten voor de handhaving van de onderhandelingsvrijheid van de vakbeweging op het gebied van de loonontwikkeling. Dat schijnt de sociaal-democratie minder te zeggen dan de handhaving van een stelsel dat voor de lagere inkomensgroepen verre van de gunstige gevolgen heeft die eraan worden toegeschreven, zoals aan de hand van het voorbeeld van de arbeidstijdverkorting werd toegelicht.

Omdat het tot de traditie van de sociaal-democratie behoort om een fijne neus te hebben voor de vraag welke groeperingen sociaal en economisch het meest kwetsbaar zijn, zou men een heel ander beleid verwachten. In plaats van een beleid dat een ontmanteling van de vakbondsactiviteiten in de marktsector tot gevolg moet hebben, zou een beleid gericht op versterking daarvan moeten plaatsvinden. De arbeidsmarkt is een werkgeversmarkt geworden, een situatie waarin van de individuele werknemers de ene concessie na de andere wordt afgedwongen en de minst produktieven uit het arbeidsproces worden gestoten.

Voor een deel is die uitstoot het gevolg van de wijze waarop de collectieve sector wordt gefinancierd. Hoewel er weinig aanleiding is om de zogenoemde draagvlakdiscussie breed uit te spinnen, beide sectoren kunnen niet meer zonder elkaar, heeft de financiering van de collectieve sector wel degelijk invloed op de arbeidsmarkt van de marktsector.

Omdat de loonsom, in plaats van bij voorbeeld de toegevoegde waarde, de belangrijkste grondslag vormt voor de financiering van de collectieve sector, drukken de kosten van die sector het zwaarst op de arbeidsintensieve bedrijfstakken

van de marktsector. Door de nivellerende inkomenspolitiek tast die druk op de loonkosten vooral de arbeidsmarktpositie van de minder produktieve werknemers aan. Dit wordt nog eens versterkt door het feit dat deze werknemers hoofdzakelijk zijn te vinden in de technologisch verouderende bedrijfstakken. De beter geschoolden onder de jongere werknemers vinden hun weg naar de technologisch meer geavanceerde bedrijfstakken en — tot voor kort tenminste — naar de produktie van de collectieve sector. De financiering van de collectieve sector leidt daardoor al sinds het midden van de jaren zestig tot een uitstoot van de minder produktieve werknemers uit het arbeidsproces. Door het ontbreken van ook maar enige vorm van arbeidsmarktbeleid gericht op de verbetering van de arbeidsmogelijkheden van deze werknemers zijn zij meer dan wie ook aangewezen op de instandhouding van het vangnet van de sociale zekerheid. De financiering van datzelfde net zorgt voor de instandhouding van hun volslagen uitzichtloze arbeidsmarktpositie. Het vangnet is een valkuil geworden.

Het hoeft geen betoog dat deze groep niet gebaat is bij de ontmanteling van de sociale zekerheid. Een verbetering van hun situatie is alleen denkbaar in het raam van economisch herstel. Maar er zal een andere financieringsgrondslag voor de collectieve sector moeten worden gevonden. Daarnaast zal het arbeidsmarktbeleid zo moeten worden ingericht dat de arbeidsmogelijkheden van de minst produktieven worden verbeterd ten einde de segmentatie op de arbeidsmarkt het hoofd te bieden. In het inkomensbeleid zal ruimte moeten komen voor het ontstaan van beloningsverhoudingen waarin aan arbeidservaring een groter gewicht wordt toegekend en de invloed van het formele opleidingsniveau wordt vermindert. De belangrijkste verschuiving zal echter moeten plaatsvinden door een verbreding van het onderhandelingssterrein van werkgevers en vakbonden. Door een vergroting van hun invloed op het aanstellingsbeleid van de bedrijven zal het voor

de vakbonden lonend moeten worden om niet alle door produktiviteitsverhoging beschikbare ruimte op te eisen voor arbeidsvoorwaardenverbetering.

Het samengestelde doel van economisch herstel en verdere ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij is alleen bereikbaar onder voorwaarde van een beheerste loonkostenontwikkeling. Het dilemma is dat, wil de evengenoemde verbetering in de situatie op de arbeidsmarkt kunnen plaatsvinden, de loonkostenbeheersing moet worden waargemaakt onder de conditie van onderhandelingsvrijheid van vakbonden en werkgevers over de arbeidsvoorwaardenontwikkeling. Die conditie is onverenigbaar met de opvatting van de sociaal-democraten dat in de verzorgingsmaatschappij de nadruk moet liggen op de collectieve sector. Die opvatting leidt rechtstreeks tot de conclusie dat de overheid verantwoordelijk is voor de loonkostenontwikkeling.

Hoewel die conclusie door veel sociaal-democraten wordt gedeeld, is er toch veel aarzeling om daaruit de volledige consequentie te trekken en een heldere keuze te maken voor een centraal door de overheid geleide loonontwikkeling. De reden voor die aarzeling is gelegen in het besef dat de arm van de overheid te kort is om zo'n beleid succesvol te kunnen voeren en in de vrees de vakbeweging van zich te zullen vervreemden. Men denkt dat het moet, vreest terecht dat het niet kan, maar vooral ook durft het niet aan vanwege de consequenties voor de verhoudingen tussen partij en vakbeweging.

Dat is een verlamme impasse, voor een belangrijk deel terug te voeren op het misverstand dat het maatschappelijk compromis een betere inhoud krijgt als het door de overheid wordt opgelegd. Wat men over het hoofd ziet is dat de verschillende maatschappelijke groeperingen hierdoor ontheven worden van de noodzaak om, uit welbegrepen eigenbelang, naar een onderling compromis te streven. De verzorgingsmaatschappij zal dus ineenschrompelen tot de voorzieningen van

de collectieve sector. En mag men werkelijk aannemen dat die voorzieningen kunnen worden gehandhaafd als niet tussen de burgers een aanvullend en ondersteunend compromis wordt nagestreefd? Mag men bovendien aannemen dat de politieke besluitvorming op centraal niveau zich alleen maar bezighoudt met wat goed is voor de burger, dat het eigenbelang van de besluitvormers op dat niveau geen rol speelt? Mag men ten slotte aannemen dat de dubbele solidariteit tussen gemeenschap en individuele burgers in stand kan worden gehouden als de verantwoordelijkheid daarvoor exclusief bij de overheid wordt gelegd?

Op die vragen is hopelijk in het voorgaande voldoende ingegaan. Wat nog rest is een antwoord op de vraag of het wantrouwen in de vakbeweging gegrond is. Want daarop toch stoelt voor een deel de voorkeur voor een centralistische loonpolitiek. Veel sociaal-democraten vinden dat hun partij een actiepartij moet zijn, dat men het protest dat in de samenleving opborrelt het liefst moet ondersteunen en tenminste tolereren. Daarin zit iets paternalistisch en, vooral tegen verkiezings-tijd, ook iets dat op prostitutie lijkt. Waarom zou een grote politieke partij niet gewoon zichzelf kunnen zijn en kiezen: die actie vinden we wel goed en die absoluut niet? Vanwaar toch die neiging om mensen sympathieker te vinden als ze actie voeren? Omdat denk ik de partij volzit met mensen die in de partij slechts een middel zien tot acties van een beperkte strekking, die daarom niet in staat zijn acties te zien die zich over generaties uitstrekken. Die daarom de vakbeweging zien als een onderdeel van de gevestigde orde, en wie weet, misschien zo ook wel tegen de sociaal-democratie zelf aankijken. De vakbeweging is enerzijds te log en te langzaam om de sympathie te kunnen verwerven van al die kortebaanjagers en wordt anderzijds als de hoedster van een beperkt groepsbelang gezien omdat, vanuit de zelfprojectie, dat de enige manier is waarop men groepsbelangen kan zien.

Dit is natuurlijk een speculatieve verklaring en nog een onvriendelijke ook. Ik ben dan ook best bereid ze in te ruilen voor een betere, mits die niet gebaseerd wordt op de suggestie dat in een politieke partij het eigenbelang niet of op een andere wijze werkzaam zou zijn dan in de vakbeweging.

Want dat de vakbeweging de uitdrukking is van groepsvorming op basis van eigenbelang staat wel vast. Maar verwerpe-lijk is dat niet want op diezelfde grondslag staat de door de partij zo gewaardeerde verzorgingsmaatschappij. Laten we eens nagaan waarom de onderhandelingsvrijheid van de vakbeweging de moeite van het handhaven waard is.

In de eerste plaats omdat de voor de werknemers belangrijke verworvenheden van de verzorgingsmaatschappij zich niet beperken tot de voorzieningen van de collectieve sector. Het arbeidsbeleid omvat naast maatregelen van de overheid tevens de resultaten van de onderhandelingen tussen werkgevers en vakbonden. Het recht om voor zichzelf op te komen is bovendien voor de werknemers een van de verworvenheden van de verzorgingsmaatschappij.

Zolang de bonden onderhandelingsvrijheid hebben moeten de ondernemers rekening houden met de mogelijkheid dat aan de eisen van de werknemers op georganiseerde wijze kracht zal worden bijgezet. Met deze mogelijkheid houden de ondernemers bij voorbaat rekening. Nog afgezien van de contractueel vastgelegde onderhandelingsresultaten is er dus ook een resultaat in de vorm van een matigende invloed op de arbeidsverhoudingen. Dat doen de ondernemers ook uit welbegrepen eigenbelang en opnieuw is daarop niets tegen.

De ondernemers vermijden liever de krachtmeting, maar als het erop aankomt hebben zij liever te maken met het op effectieve wijze georganiseerde verzet van de vakbonden dan met spontane ongecoördineerde acties. De dreiging voor de ondernemers van deze spontane acties is niet gelegen in hun effectiviteit waar het de verdediging van de werknemersbelangen

betreft, want die is minimaal, maar in hun chaotiserende werking. De ondernemers houden het liever overzichtelijk en geven de voorkeur aan een redelijke verstandhouding met de goed georganiseerde bonden, die, omdat ze als tegenstanders serieus moeten worden genomen, ook als een volwaardige tegenpartij in een compromis kunnen worden beschouwd. Maar dat is een uit eigenbelang gekozen opstelling. Zouden de bonden niet langer in staat zijn tot kanalisering van het werknemersverzet dan zijn ze voor de ondernemers niet meer interessant.

De bonden van hun kant zijn gedwongen om te voldoen aan het beeld dat de ondernemers van hen hebben. Hun acties zijn slechts effectief bij een straffe organisatie waarvoor een prijs moet worden betaald in de vorm niet alleen van tijd, geld en energie van de leden, maar ook in de vorm van discipline die de individuele beslissingsruimte beperkt. De leden van de bonden zullen bereid zijn zich aan die discipline te onderwerpen voor zover en zo lang als dat lonend blijkt. Dat betekent dat de bondsleiding de macht moet verdienen door met onderhandelingsresultaten thuis te komen die de bondsleden de moeite waard achten. Om die resultaten is het de bondsleden begonnen en ten behoeve daarvan zijn de bonden gedwongen te zoeken naar een compromis met de ondernemers.

Bonden moeten een beetje bureaucratisch zijn en tegelijkertijd over onderhandelingsvrijheid beschikken, wil er een compromis tussen hen en de ondernemers mogelijk zijn en wil er sprake kunnen zijn van goede arbeidsverhoudingen.

Een heel ander thema in de discussie voor of tegen de onderhandelingsvrijheid betreft de tegenstelling tussen werkenden en niet-werkenden. De vermeende voorkeur van de vakbeweging voor de werkenden is in strijd met de rol die zij gespeeld heeft bij de totstandkoming van de collectieve sector. Maar sprekender dan dat is misschien het feit dat de vakbonden tot de grootste organisaties van niet-actieven kunnen wor-

den gerekend. Circa een kwart van het ledental van de Industriebond-FNV bij voorbeeld wordt gevormd door niet-actieven, een aantal dat in sommige districten van de bond naar de 50% groeit. Die aantallen zijn hoog genoeg om van de bond een poging tot effectieve belangenbehartiging te mogen verwachten. Hij is daartoe ook in staat door onder meer kennis van de sociale-zekerheidswetgeving, contact met de uitvoeringsinstanties en ervaring met de georganiseerde belangenbehartiging. Het bondslidmaatschap is voorts minder stigmatiserend dan bij voorbeeld dat van een vereniging van wao-trekkenden. Bovendien blijven de niet-actieven binnen de vakbond in contact met de wereld van de arbeid. De enige handicap is eigenlijk dat er bij voortdurende wantrouwen wordt opgeroepen tegen deze rol van de vakbond, die tot zijn oudste functies kan worden gerekend. Maar het beslissende argument ten gunste van onderhandelingsvrijheid is dat de verzorgingsmaatschappij in principe altijd onvoltooid is. Daarop werd al eerder gewezen bij de bespreking van het industriebeleid in ontwikkeling.

Een voorbeeld van geheel andere aard vindt men opnieuw in de samenstelling van het ledenbestand van een vakbond als de Industriebond-FNV. Het eerder genoemde hoge percentage niet-actieven daarin hangt rechtstreeks samen met het zeer hoge percentage laag geschoolde werknemers, namelijk 75%. Het bijzondere daarvan zal vooral duidelijk zijn aan degene die weet dat de vakbeweging traditioneel steunt op de geschoolde vakarbeiders. Dat is nog steeds zo, maar hun relatieve positie is drastisch veranderd. In de eerste plaats is door de ontwikkelingen in het beroepsonderwijs de promotie van vaklieden van de werkvloer naar de middenkaderfuncties van het bedrijf vervangen door een rechtstreekse bezetting van deze functies vanuit de beroepsopleiding. Het perspectief op promotie is daardoor voor de vakman weggefallen. Mede hierdoor wordt in het onderwijs een negatieve selectie voor het lager beroepsonderwijs bevorderd, voor het vakniveau zonder

promotiekansen worden mensen geselecteerd zonder promotiemogelijkheden.

De vakarbeider in de industrie, de traditionele drager van de arbeidersbeweging, wordt door zijn omgeving voorbijgestreefd en achtergelaten. Hij heeft in belangrijke mate de stoot gegeven tot de ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij en financiert nog steeds vanuit zijn loonsom de collectieve sector, waarvan hij de groei zelf heeft gewild inclusief de onderwijsontwikkeling die grotendeels aan hem voorbij is gegaan. En de sociaal-democratie zegt: bedankt, en of je nu ook je onderhandelingsvrijheid maar wil inleveren, want die komt ons niet zo goed uit bij de verdediging voor ons van wat jij hebt bereikt.

De beperking van de verzorgingsmaatschappij tot een verzorgingsstaat door de sociaal-democratie is een soort vadermoord.

De belangrijkste bijdrage die de sociaal-democratie aan de verdere ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij kan bieden, is de uitwerking van een emancipatiedoelstelling die zich ook uitstrekt tot de werknemers in de marktsector. Dat lukt niet zolang de ideologische afkeer die de sociaal-democraten jegens die sector koesteren, niet wordt getemperd door het besef dat mede daardoor de werknemers blijvend een uiterst kwetsbare positie op de arbeidsmarkt krijgen. Dat lukt ook niet onder de voortdurende dreiging met inperking van de onderhandelingsvrijheid. Een uitbreiding van het onderhandelingssterrein is integendeel geboden, wil er naast industriële vernieuwing ook van sociale vernieuwing sprake kunnen zijn.

4. De verzorgingsmaatschappij van straks

In het denken van de sociaal-democratie is de ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij nauw verbonden met het begrip solidariteit. Dat is op zichzelf niet onjuist, maar men moet

oppassen met een romantisering van dat begrip. De op principiële solidariteit gebaseerde samenleving bestaat niet en zal ook nooit bestaan. Solidariteit moet georganiseerd worden op basis van het: 'vóór wat, hóórt wat'.

Om dat te benadrukken hebben we in het voorgaande gepoogd te laten zien dat het eigenbelang de basis is van de verzorgingsmaatschappij. Deze wordt daardoor niet slecht, zomin als ze ook vanzelfsprekend goed mag worden genoemd.

Een ander aspect van het denken van de sociaal-democratie is dat men de kapitalistische markteconomie de uitdrukking acht van een op basis van eigenbelang georganiseerde samenleving. Ook dat is op zichzelf niet onjuist, maar men moet zich hoeden voor het misverstand dat daartegenover de collectieve sector zich heeft ontwikkeld uit een principiële verwerping van dat eigenbelang. Deze sector is het produkt van op eigenbelang gebaseerde collectieve actie. De bron van die actie is de marktsector en het eindpunt ervan is de collectieve actie georganiseerd door de staat. Tijdens dat ontwikkelingsproces verdwijnt het eigenbelang nooit uit het beeld. Zowel in het functioneren van de collectieve sector als in de motieven tot verdediging ervan is het terug te vinden.

De marktsector is daarom noch slechter noch beter dan de collectieve. Nieuw Rechts ziet dat heel anders, maar, zoals Den Uyl het zei, deze stroming blinkt niet uit door intellectuele originaliteit of kwaliteit. En zo is dat. Voor de sociaal-democraten mag dat misschien gezien worden als een oproep om uit het spiegelbeeld van dit denken te verdwijnen door een wat bredere visie op de verzorgingsmaatschappij te ontwikkelen. In die visie kunnen de beide sectoren weliswaar van elkaar worden onderscheiden, maar ze maken niettemin beide deel uit van één en dezelfde verzorgingsmaatschappij. Dat houdt onder meer in dat ten behoeve van de besturing van de samenleving het marktmechanisme kan worden gebruikt ter ontlasting van het wat dolgedraaide budgetmechanisme, zonder dat

dit tot een fundamentele aantasting van het karakter van de verzorgingsmaatschappij hoeft te leiden.

De door eigenbelang gevoede collectieve actie leidt niet met een onverbidde logica tot het type verzorgingsmaatschappij dat wij kennen. Het is niet vanzelfsprekend dat een type verzorgingsmaatschappij kon ontstaan waarin zowel de marktsector zich kon handhaven en tegelijkertijd een stelsel van voorzieningen is ontstaan waaraan de zwakkeren in de samenleving een recht op bescherming kunnen ontlenu. Dat dit is gebeurd kan worden toegeschreven aan de rol van de sociaal-democratie en de arbeidersbeweging. Zij hebben het bestaan van conflicten en belangentegenstellingen gekozen als bron voor het politieke handelen, zonder daarbij op definitieve uitschakeling van de tegenstander uit te zijn. Naast het eigenbelang heeft daardoor het streven naar compromis een rol gespeeld bij de vormgeving van de samenleving.

Belangrijker dan de specifieke inhoud van het compromis op een bepaald moment is de functie van het compromis als bindend element in de samenleving. Het is de eigenlijke remedie tegen het desintegrerend nihilisme waarop het etiket van Nieuw Rechts is geplakt, omdat het verbindt wat anders geïsoleerde groepsbelangen zouden zijn geweest. Om deze functie te kunnen vervullen is het noodzakelijk dat de inhoud van het compromis kan worden aangepast aan nieuwe omstandigheden en nieuwe doelstellingen. Deze functie gaat verloren wanneer de specifieke inhoud van het compromis van een bepaald moment te vuur en te zwaard zou worden verdedigd.¹⁹

Door meer op de inhoud dan op de functie van het compromis te letten hebben de sociaal-democraten zich de laatste tijd vervreemd van de rol die zij bij de ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij hebben gespeeld. Zij hebben bovendien min of meer het vaderschap van de bestaande voorzieningen voor zich opgeëist. Dat is niet alleen historisch onjuist en in strijd met de logica van het compromis, maar zij hebben

daarmee ook een meer dan evenredige verantwoordelijkheid toegeschoven gekregen voor de gebreken van de verzorgingsmaatschappij in haar huidige gedaante. Voor Dahrendorf en anderen is deze zienswijze aanleiding geweest om te stellen dat de verzorgingsmaatschappij nu wel voltooid is en dat het tijd wordt om de aandacht te concentreren op de gebreken ervan. Omdat zij gretig de claim van de sociaal-democratie voor het vaderschap van de verzorgingsmaatschappij hebben aanvaard, zodat henzelf geen blaam treft voor de gebreken, kunnen zij ook stellen dat de sociaal-democraten politiek gesproken maar met pensioen moeten. Je moet mensen immers nooit vragen hun eigen werk te willen corrigeren.

Sommige sociaal-democraten hebben erg veel moeite met dat soort stellingen. Zij geloven werkelijk dat de sociaal-democratie zich in een crisis bevindt. Dat is misschien ook wel zo, maar dan ligt de oorzaak daarvan bij het feit dat zij wat al te bevlogen zijn geraakt van het begrip solidariteit. Zolang zij de zakelijke basis daarvan niet herontdekken en blijven geloven in de principieel solidaire samenleving, zullen zij geen wezenlijke invloed op de verdere ontwikkeling van de samenleving hebben.

Dat zou diep treurig zijn, want de verzorgingsmaatschappij is allesbehalve voltooid en er is ruim emplot voor de toepassing van de sociaal-democratische denkbeelden zoals die in de functie van het compromis tot uitdrukking komen.

Het compromis tussen ondernemers en werknemers moet dringend verbreed worden tot regelingen die de organisatie van de arbeid betreffen. Het begrip ondernemers moet bovendien worden uitgebreid tot de producenten van de collectieve sector, terwijl in die sector ook de verhouding van producenten en afnemers op mogelijke belangentegenstellingen zou moeten worden onderzocht. En zo die tegenstellingen zichtbaar zouden worden, moet ook in dat geval een compromis worden georganiseerd. Voorts zouden de sociaal-democraten

zich kunnen buigen over de vraag welke criteria er denkbaar zijn voor selectiviteit, zowel wat betreft de produktie van de marktsector als van die van de collectieve sector. En om zulke criteria een meer dan academische betekenis te geven, zou ook gestreefd moeten worden naar een vergroting van de bestuurbaarheid van de samenleving, niet door de oprichting van planbureaus maar door een beter gebruik te maken van het marktmechanisme zodat het budgetmechanisme wordt ontlast.

Onmiddellijk aansluitend op pogingen om het begrip selectiviteit van de produktie operationele inhoud te geven, zou het begrip verzorgingsmaatschappij ontdaan moeten worden van zijn wat eenzijdig sociaal-economische inhoud.

En ten slotte zal een immense inspanning nodig zijn om te proberen het begrip verzorgingsmaatschappij te internationaliseren. Ook op internationaal niveau zal op basis van compromis en democratie een actief beleid inzake de omvang, de samenstelling en de verdeling van de welvaart ontwikkeld moeten worden.

Noten

1—Geciteerd uit: 'Tegen de stroom in', een verkorte weergave van de 2½ uur durende rede van J. M. den Uyl op 3 mei 1981 in Paradiso in Amsterdam.

2—Dat overkomt linkse mensen meer. Als Willy Brandt tijdens de Spaanse burgeroorlog terecht komt in een gewapend conflict tussen anarcho-syndicalisten en communisten, vraagt hij zich af waar die verdeeldheid en die jacht op ketters vandaan komen en hij beperkt zijn antwoord niet tot Spanje en tot de jaren dertig. Links zijn, zegt hij, vereist een zekere mate van geschiktheid — of bereidheid — tot het conflict. Wie de wereld wil verbeteren, moet zeggen wat hem niet aanstaat. Hij moet strijdbaar, taai en vasthoudend zijn, eigenschappen die snel in onverdraagzaamheid en quasi-religieuze ijver omslaan

en daardoor een natuurlijke verhouding tot de macht in de weg staan. Uit de machteloosheid groeit de neiging tot abstractie, tot verstarring in de doctrine, waarvan geen jota mag worden afgeweken. Voor een deel is de neiging tot intolerantie een produkt van letterlijke onmacht.

Deze tekst is een vrije weergave van het complete relaas in *Links und Frei, Mein Weg 1930-1950*, van Willy Brandt, Hoffmann u. Campe, Hamburg 1982. (Met dank aan W. Staubach, die mij erop attent maakte, P.V.)

3—Waarom aanvankelijk de uitdrukking *verzorgingsstaat* wordt gehanteerd terwijl in de titel van *verzorgingsmaatschappij* wordt gesproken, wordt naar ik hoop bij het lezen van de tekst voldoende duidelijk.

4—Dat staat hier wat kritisch, alsof er een verwijt van principeloosheid mee wordt uitgesproken. Maar, zoals uit de tekst nog voldoende duidelijk zal worden, ik vind eigenbelang geen verwerpelijke basis voor een politieke opstelling.

5—Paul Kalma, 'De illusie van de "democratische staat"', *WBS-cabiers*, Kluwer, Deventer 1982.

6—FNV-Secretariaat Levensbeschouwing en Vakbeweging, Lesbrieff 4, 'Zorgen om de Verzorgingsmaatschappij', Amsterdam 1982.

7—Naar A. Bergounioux en B. Manin, 'De sociaal-democratie, of: de logica van het compromis', in de vertaling van Paul Kalma, *Socialisme en Democratie*, nr. 7/8, juli-aug. 1981.

8—Lord Beveridge, *Full Employment in a Free Society*, Allen & Unwin, London 1967, p. 18 en 254-258.

9—D.J. Wolfson, 'Continuïteitsvoorwaarden voor de verzorgingsstaat', in *Pre-adviezen van de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, Overlevingskansen van de verzorgingsstaat*, Stenfert Kroese, 1981. Behalve voor een goed begrip van de definitie is deze bijdrage ook lezenswaardig vanwege de beschrijving van de verzorgingsstaat als een overbelast sociaal systeem.

10—Bergounioux en Manin, op. cit.

11—'Aan de slag in de industrie', beleidsnota van de Industriebond-FNV, 1982.

12—Ralph Dahrendorf, 'Na de sociaal-democratie', *Socialisme en Democratie*, nr. 7/8, juli-aug. 1981.

13—De blauwe oppositie in de terminologie van Dahrendorf is Nieuw Rechts, de rode oppositie staat voor Nieuw Links, terwijl de groene oppositie het verzet tegen 'de rationaliteit van de sociaal-democratische maatschappij' belichaamt. Dahrendorf legt er de nadruk op dat alle drie de groepen zich keren tegen de sociaal-democratie als de vader van de bureaucratische verzorgingsstaat.

14—Bergounioux en Manin, op. cit.

15—Wolfson, op. cit.

16—Zo wordt dat benadrukt in de rapporten van respectievelijk de Adviescommissie inzake het Industriebeleid (AIB), de zogenoemde Commissie Wagner I, en de Voortgangcommissie Industriebeleid (VIB), de Commissie Wagner II.

17—Dat wordt vooral duidelijk bij de zogenaamde lijst van hoofdaandachtsgebieden voor het industriebeleid en de verdere uitwerking daarvan in de rapporten van de evengenoemde commissies. Als de overheid haar economisch politiek instrumentarium zou inzetten volgens de prioriteiten van deze lijst, en dat is de in de rapporten uitgesproken bedoeling, zou de overheid sterk sturend optreden in de structurele ontwikkeling van de economie.

18—Mitterrand, 'De Gaulle en de crisis van het socialisme', rubriek Signalementen, *Socialisme en Democratie*, nr.1, jan. 1983.

19—Zodra de functie en de inhoud van het compromis van elkaar worden gescheiden, moet men zich bezighouden met de vraag hoe dan wel een nieuw compromis er naar inhoud zou moeten uitzien. Als de sociaal-democratie niet met ideeën daaromtrent komt, neemt een ander wel het initiatief. Een

ondernemer bij voorbeeld. De vakbeweging zal het er moeilijk genoeg mee hebben, omdat meer nog dan de zogenaamde tegenstelling tussen actieven en niet-actieven de toenemende heterogeniteit binnen de groep werknemers haar voor problemen plaatst. Dit betekent dat naast het klassencompromis tussen ondernemers en werknemers, het klassecompromis tussen verschillende groepen van werknemers aan belang wint. Zie voor een poging de discussie daarover op gang te brengen: Paul Kalma en Marnix Krop, 'Verzorgingsstaat en klasse(n)-compromis', *Socialisme en Democratie*, nr. 6, juni 1982.

Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis

Zou Fred Polak nu tevreden zijn?

In 1965 schreef deze futuroloog, toen een vooraanstaand lid van de Partij van de Arbeid (later stapte hij vanwege Nieuw Links over naar ds '70), een artikel in *Socialisme en Democratie*, waaraan achteraf een grote voorspellende waarde moet worden toegekend. 'Automatie: dynamische drijfkracht naar een vernieuwd socialisme' heet het artikel.¹ In de naaste toekomst, aldus Polak, zal in de ontwikkelde kapitalistische landen een opzienbarende werkloosheid ontstaan. Dat zal op den duur een ontwrichtend effect op de samenleving hebben, tenzij de gevaren op tijd onderkend worden en de oplossing in socialistische richting wordt gezocht.

De eerste tekenen van de komende werkloosheid zijn volgens Polak al zichtbaar in de Verenigde Staten, getuige bij voorbeeld het voor een periode van hoogconjunctuur grote aantal werkzoekenden. Door Amerikaanse wetenschapsmensen en vakbondsleiders wordt het probleem al onderkend. Zo niet in West-Europa, dat niet alleen een technologische achterstand op de vs heeft, maar ook (het is 1965) een krapte op de arbeidsmarkt kent. Dat laatste heeft tot gevolg dat mensen die voor de toekomst een grote werkloosheid voorspellen, eigenlijk voor gek worden versleten.

Het deert de futuroloog niet. We staan volgens hem op de drempel van een 'robot-economie'. 'Waarlijk niet alleen de ongeschoolden of half-geschoolden vallen ten offer aan de als een tempestueuze en turbulente vloedgolf alles overstromende, en alle door mensenhand gewrochte bouwsels in haar ban

meesleurende, tomeloze drift der automatie, ook allengs de behoorlijk of zelfs hoger geschoolden en beroepsmatig of academisch ontwikkelden.' In de vs is de automatisering al van de industriële naar aangrenzende gebieden overgesprongen. 'Zowel naar de (eerste) agrarische sector, waar zij zich vooral in de Amerikaanse landbouw- en veeteelt-grootbedrijven als een vuurhaard verbreidt, alsook in de tot dusver voor machines tot een soort beschermd natuureservaat verklaarde (derde) dienstensector, de vergaarbak die alle overig (niet-agrarisch en niet-industrieel) economisch leven in zich opneemt.'

Als deze revolutionaire ontwikkeling op haar beloop wordt gelaten, voorziet Polak 'huiveringwekkende' klassentegenstellingen, vergelijkbaar met die welke Marx tijdens de eerste industriële revolutie waarnam. 'Ditmaal echter niet de gespletenheid tussen een kleine groep ondernemende bezitters en een uitgebuite industriële arbeidersmassa. Wél echter die tussen de gepriviligeerde "happy few", die nog productieve arbeid mogen verrichten, en een staag wassende, uiteindelijk veel grotere massa van werkwilligen-zonder-werk.' Deze laatste groep is, in een samenleving waarin het principe van 'loon naar werken' geldt, tot verpaupering veroordeeld. 'Wanneer nu een allengs geperfectioneerde robot-economie een gedurig wassende vloed van goederen en diensten schept, terwijl tegelijkertijd een toenemende vloed van mensen aan dit scheppingsproces per definitie niet meer deel zou nemen, dan is het grootste sociale conflict aller tijden geboren.'

Verregaand overheidsingrijpen is in deze situatie geboden. 'Het behoeft nauwelijks betoog, dat alleen nog planmatige, diepgaande sociale hervormingen en collectieve voorzieningen, van overheidswege gedirigeerd en gereguleerd, deze fatale ontwikkeling uiteindelijk zullen kunnen tegenhouden en in gunstige zin ombuigen. Wanneer men dit geheel [...] een naam wil geven, ligt die van socialisme voor de hand.' Centraal daarbij staat voor Polak het verbreken van de band tussen arbeid

en inkomen. 'In plaats van het recht op arbeid zal als nieuwe sociale norm het recht op een menswaardig bestaan, zich uitend in het recht op een redelijk deel voor ieder (ook en evenzeer voor de niet-werkers) van het nationale product, aan de top der sociale waardenhiërarchie tot gelding komen.' Als aanvulling hierop 'zal de overheid aan een steeds verdergaande verkorting van de arbeidstijd moeten meewerken'.

Daarnaast zal de overheid, volgens Polak, een 'sterk vergrote openbare sector' moeten instellen, vooral met het oog op 'het scheppen of bevorderen van een gunstig klimaat voor het verichten van allerhande nieuwe, economisch niet-productieve, doch menselijk hoogst waardevolle arbeid, lichamelijk en geestelijk'. Door de sterk toenemende vrije tijd zullen onderwijs, kunst en cultuur in het toekomstige overheidsbeleid centraal komen te staan. 'De afgelopen eeuw was gewijd aan sociale zorg. De toekomstige eeuw zal gewijd zijn aan culturele zorg.'

Polak, die bij het tot stand komen en uitvoeren van dit beleid een grote plaats weggelegd ziet voor de 'sociaal-wetenschappelijk gevormden' ('verkenner die voor moeten blijven op het peloton, zonder daarmee het contact te verliezen'), waarschuwt aan het slot van zijn artikel tegen de gedachte dat Europa zich aan het in de vs ingezette automatietijdperk zou kunnen onttrekken. 'Zónder automatie dreigt economische achterstand en veroudering. Mét automatie zal Europa geleidelijk of stormenderhand op dezelfde problematiek stuiten.'

Een dergelijke analyse van de werkloosheidsproblematiek zou in 1983, achttien jaar later, niet misstaan. Niet alleen heeft de werkloosheid in Nederland inderdaad de door Polak voorspelde omvang aangenomen, zijn grote verontrusting over de maatschappelijke gevolgen van die werkloosheid worden inmiddels ook door zeer velen gedeeld. Al even modern zijn de door Polak aangedragen oplossingen: arbeidsloos inkomen, een krachtig overheidsbeleid op het gebied van cultuur en vrije

tijd, en dergelijke. *Al te modern*, zou men, met alle respect voor Polaks vooruitziendheid, kunnen zeggen. Zijn benadering vertoont onzes inziens gebreken die ook in de huidige discussie over automatisering en werkgelegenheid in ons land (en niet in de laatste plaats in de sociaal-democratie) aan het licht treden.

Daar is om te beginnen zijn pleidooi voor een arbeidsloos inkomen. Datzelfde standpunt wordt in 1983, tegen het traditioneel-socialistische arbeidsethos in, door een aanzienlijke minderheid in de Partij van de Arbeid verdedigd.² Onzes inziens moet echter sterk in twijfel getrokken worden of loskoppeling van arbeid en inkomen wel gewenst is. Men geeft op die manier niet alleen het streven naar 'volledige werkgelegenheid' op, maar maakt, zoals we zullen zien, van de niet-actieven ook al snel tweederangs burgers, die in een tijd van economische recessie als eersten in de verdrukking zullen komen. Herverdeling van arbeid door middel van arbeidstijdverkorting (door Polak van secundair belang geacht) verdient verre de voorkeur. Herverdeling vormt het enige effectieve middel om de werkloosheid te bestrijden en vormt daarmee (paradoxaal genoeg) ook een noodzakelijke voorwaarde voor herwaardering van niet-betaalde arbeid.

Niet minder problematisch is Polaks opstelling tegenover de technische ontwikkeling. Hij blijkt automatisering op te vatten als een onafhankelijke, door niets of niemand te beïnvloeden variabele. Wat de algemene tendens tot (versnelde) automatisering betreft heeft hij daarin geen ongelijk. Maar hij miskent dat die automatisering op heel verschillende manieren in de produktie kan worden toegepast. Polaks opstelling weerspiegelt de van oudsher geringe bemoeienis van de Nederlandse arbeidersbeweging, de sociaal-democratie in het bijzonder, met het produktieproces en met de organisatie van het werk. Herverdeling van arbeid zal echter, zoals wij duidelijk hopen te maken, gekoppeld moeten worden aan een huma-

nisering en ontbureaucratisering van de arbeidsorganisatie. Automatisering biedt daartoe de mogelijkheid.

In de derde plaats lijkt het ons onjuist om, als Polak (en als velen in de huidige sociaal-democratie), de werkloosheid te dramatiseren. Polak ziet niets minder dan 'het voortbestaan van onze menselijke samenleving op een sociaal en cultureel waardevolle wijze' op het spel gezet. Tegenover zijn overtrokken pessimisme (en een, daarmee samenhangend, overspannen beroep op de staat) moet onzes inziens een gematigd optimisme worden gesteld. De werkloosheid is weliswaar een ernstig probleem, maar mag niet los gezien worden van de structurele vermindering van de arbeidstijd, zoals we die al tientallen jaren meemaken. Mede als reactie daarop zijn het gedrag en de opvattingen van mensen ten opzichte van arbeid gaan veranderen, getuige de opkomst van tijdelijk en deeltijdwerk, herwaardering van niet-betaalde arbeid, en dergelijke. Op die geleidelijke, veelvormige verandering zullen sociaal-democraten bij de bestrijding van de werkloosheid en de herverdeling van betaalde en niet-betaalde arbeid moeten voortbouwen.

In dit artikel zullen we de problematiek van arbeid en arbeidstijdverkorting betrekken op het maatschappelijk compromis tussen ondernemers en arbeidersklasse, dat de kern vormt van een 'sociaal-democratische' ontwikkeling. Na een schets van het bestaande, thans bedreigde compromis, waarvoor na de oorlog in Nederland de grondslag werd gelegd, bespreken we een aantal ontwikkelingen in het arbeidsbestel. Vervolgens beargumenteren we de noodzaak om herverdeling van arbeid een centrale plaats te geven in een nieuw maatschappelijk compromis en werken we de hier al aangestipte problemen rond die herverdeling nader uit. Ten slotte wijzen we op de implicaties van een en ander voor de wijze waarop herverdeling van arbeid gestalte dient te krijgen, voor de vorm van het nieuwe compromis en voor de interne organisatie van de sociaal-democratie.

Arbeid in het naoorlogse compromis

In de strijd voor emancipatie van de Nederlandse arbeidersklasse, waarin de sociaal-democratie (partij en vakbeweging) zo'n belangrijke rol heeft gespeeld, zijn de afgelopen decennia belangrijke resultaten geboekt. Kleinering van die resultaten, onder verwijzing naar het voortbestaan van een kapitalistische economie, is onjuist en getuigt van weinig inzicht in de veranderingen die zich in het leven van de gemiddelde arbeider hebben voltrokken. Maar even wereldvreemd is het om de emancipatie van de arbeidersklasse als geslaagd, als afgesloten te beschouwen. Op sommige terreinen is grote vooruitgang geboekt, op andere veel minder. De strijd om 'de plaats van de arbeid'³ is in Nederland vooral een strijd om het bestaan (hogere lonen, werkgelegenheid, sociale zekerheid) geweest; zij was veel minder een strijd om 'de bevrijding van de arbeid',⁴ dat wil zeggen voor 'menselijker' werk en voor zeggenschap over de inrichting van de arbeidsorganisatie.

Dat blijkt als we de opbouw en ontwikkeling van de naoorlogse verzorgingsstaat in Nederland analyseren. Die verzorgingsstaat is eerder door ons omschreven in termen van een 'klasse(n)compromis' of, vanuit een andere gezichtshoek bezien, een compromis tussen *economische efficiency* en *sociale rechtvaardigheid*.⁵ Bij het woord compromis moet men niet denken aan een naar tijd en plaats exact aan te duiden, vrijwillig afgesloten overeenkomst tussen twee partijen, maar aan de resultante van collectieve arbeidsovereenkomsten, wetgeving en instituties, tot stand komend onder invloed van een bepaalde historische traditie, een bepaalde internationale context en bepaalde krachtsverhoudingen. Belangrijkste partijen bij het naoorlogse compromis waren de ondernemersklasse, de leidende kracht in de Nederlandse economie, en de vakbeweging. De derde partij, de centrale overheid, speelde een belang-

rijke rol bij de 'organisatie' van het compromis (wetgeving, institutionele vormgeving), maar het was maar zeer ten dele een zelfstandige rol. Het overheidsbeleid was vooral geënt op de krachtsverhoudingen tussen kapitaal en arbeid.

De inhoud van het compromis stond sterk in het teken van de opbouw van een exportindustrie, die de Nederlandse economie er weer bovenop moest helpen. Enerzijds werd de kapitalistische produktiewijze door de sociaal-democratie aanvaard en bleven de ondernemers (afgezien van een beperkte vorm van medezeggenschap) baas in eigen huis. Ze werden gesteund in het streven naar verhoging van de arbeidsproductiviteit en konden erop rekenen dat de arbeidskosten relatief laag zouden blijven en dat de arbeidsonrust zoveel mogelijk zou worden beperkt. Anderzijds onderschreven de ondernemers het streven naar volledige werkgelegenheid en werkten zij mee aan de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid. De vakbeweging werd door hen als 'sociale partner' erkend.

Het compromis had echter niet alleen betrekking op de verhouding tussen de twee klassen (klassencompromis), maar ook op die binnen de klassen afzonderlijk (klassecompromis). Partij van de Arbeid en vakbeweging kwamen niet alleen op voor de belangen van de meest weerbare arbeiders, maar ook voor die van de rest van de afhankelijke beroepsbevolking (inclusief de niet-actieven). De 'sterken' namen in hun strijd tegen de ondernemers de 'zwakken' op sleeptouw en gaven aldus de arbeidersklasse in haar geheel een zekere samenhang. Deze betrekkelijke sociale homogeniteit vormt onzes inziens de kern van de 'sociaal-democratische' ontwikkeling zoals die na de Tweede Wereldoorlog ook elders in Noordwest-Europa tot stand is gekomen. Ze onderscheidt zich van de ontwikkeling in andere ontwikkelde westerse landen, zoals Engeland en vooral de Verenigde Staten, waar sprake is van een sterke segmentering van de arbeidersklasse en daarmee overeenkomende verschillen in welvaartspeil.

In institutioneel opzicht werd het compromis gekenmerkt door een grote mate van centralisatie. Het centralisme van de vakbeweging, historisch verklaarbaar uit de late industrialisering en de 'verzuiling', maakte het mogelijk om de eigen achterban te 'disciplineren' – zowel om de door de ondernemers geëiste arbeidsrust te garanderen als om tegenwicht te bieden aan de desintegratie van de arbeidersklasse, waartoe de altijd ongelijke economische ontwikkeling uitlokt. In het verlengde hiervan lagen de hechte contacten die PvdA en NVV, ondanks de formele zelfstandigheid van beide organisaties, nog altijd onderhielden.

Wat had de inhoud van het compromis nu voor consequenties voor 'de plaats van de arbeid'? Vastgesteld kan worden dat de arbeider veel meer als consument dan als producent van het compromis profiteerde. Eerste doelstelling van de sociaal-democratie was (net als voor de oorlog met het Plan van de Arbeid) verhoging van het welvaartspeil van de gehele bevolking. Met het oog daarop stelde zij zich positief op tegenover het streven naar modernisering van de economie, in het bijzonder het streven naar verhoging van de arbeidsproductiviteit. Het leverde de werknemers inderdaad een sterke verhoging van hun inkomen op, evenals bestaanszekerheid in de vorm van volledige werkgelegenheid en een stelsel van sociale verzekeringen. Maar daar stond tegenover dat zij, behoudens enige beschermende wetgeving op dit gebied, als producenten ongezonde arbeidsomstandigheden, verhoging van het arbeidstempo, en dergelijke voor lief moesten nemen. Ook liet het compromis geen grote veranderingen in de zeggenschapsverhoudingen toe.

Bovenstaande weerspiegelt zich in de wijze waarop er na de oorlog in de sociaal-democratie over arbeid gedacht werd.⁶ In beginselprogramma's en dergelijke wordt het belang van de (industriële) arbeid voor de productie van maatschappelijke rijk-

dom benadrukt, maar het gebeurt altijd in morele termen en op een zeer hoog abstractieniveau. De bevlogen toon waarop bij voorbeeld in het Beginselprogramma van 1947 over arbeid wordt gesproken (arbeid als 'zedelijke factor', de noodzaak van een 'rechtsorde van de arbeid'), verraaft dat de sociaal-democratie zich bepaald niet het hoofd breekt over concrete vragen met betrekking tot de organisatie van de arbeid. In het rapport 'De weg naar vrijheid' (1951) wordt gepleit voor aanpassing van de produktie aan eisen van menselijke ontplooiing, maar de kansen hierop worden in de praktijk niet erg hoog aangeslagen. Kenmerkend is ook de opstelling van de latere nvv-voorzitter André Kloos, die in 1958 een verkorting van de werkweek bepleit. Hij ziet daarin niet alleen de mogelijkheid om (alweer) de arbeidsproduktiviteit te verhogen, maar ook een middel om het nu eenmaal onaangename werk in bedrijven en kantoren te compenseren. 'Nu de arbeid daartoe steeds minder kansen biedt, zal de mens met vallen en opstaan in vrije keuze zijn zelfrealisatie in vrije tijd moeten leren vinden.'

In de jaren zestig, zou men kunnen zeggen, wordt het compromis voortgezet en uitgebouwd. Een sterke economische groei (inclusief de 'toevallige' aardgasbaten) verschaft daartoe de mogelijkheid. Vooral het materiële levenspeil stijgt aanzienlijk. Goede economische vooruitzichten, gekoppeld aan een krapte op de arbeidsmarkt, leiden tot het verlaten van de geleide loonpolitiek. Het nvv heeft tot in een betrekkelijk laat stadium de geleide loonpolitiek verdedigd, maar gaat onder druk van de eigen achterban en meegetrokken door de confessionele bonden, overstag. Overigens blijft de loonontwikkeling een betrekkelijke samenhang behouden — loonsverhogingen in een bepaalde sector plagen snel door andere sectoren overgenomen te worden. Deze samenhang wordt nog versterkt met het optrekken van de ambtenarensalarissen, uiteindelijk resulterend in een vaste koppeling aan de lonen in de particuliere

sector. Ook de sociale uitkeringen worden in de jaren zeventig aan de lonen gekoppeld, na in de voorafgaande jaren aanzienlijk te zijn uitgebreid.

Deze 'koppelingen' houden in zekere zin echter ook een verschuiving in vergelijking met het oorspronkelijke compromis in. De geleide loonpolitiek, uitdrukking van het compromis tussen werkgevers en vakbeweging, heeft plaats gemaakt voor een door de *overheid*, onafhankelijk van kapitaal en arbeid (maar wel voor hun rekening), gegarandeerde welvaartsstijging voor ambtenaren en uitkeringstrekkers. De zelfstandige rol van de overheid komt echter vooral tot uitdrukking in een sterke uitbreiding van de collectieve sector: onderwijs, gezondheidszorg, huisvesting, maatschappelijke werk, ontwikkelingshulp. De dragers van het oorspronkelijke compromis, ondernemers en vakbeweging, zijn niet direct verantwoordelijk voor deze uitbreiding, zij het dat de vakbeweging een groei van de collectieve voorzieningen toejuicht en bereid is om daarvoor haar looneisen te matigen.

De groei van de kwartaire sector, en daarmee van het aantal ambtenaren en 'trendvolgers', leidt niet alleen tot verschuivingen binnen de vakbeweging (groei van de ambtenarenbonden), maar drukt vooral ook haar stempel op de Partij van de Arbeid. Daar begint, eerst goed vanaf het moment dat Nieuw Links opruiming houdt onder het oude partij kader, het 'verzorgingsstaat-socialisme' opgang te maken. Is in een eerdere fase nog volop het besef aanwezig dat voor een verdere uitbreiding van de collectieve sector versterking van het economisch draagvlak een essentiële voorwaarde is, later taant dat besef en wordt economische groei als de gewoonste zaak van de wereld beschouwd. De afstand tot de particuliere sector groeit. Daar tegenover staat een toenemende identificatie met de verzorgingsstaat en met de zogenaamde reproductie-sfeer in het algemeen. Even ziet het er zelfs naar uit dat de Partij van de Arbeid 'Partij van de Vrije Tijd' zal gaan heten.⁸

De verslechtering van de economische situatie doet in de tweede helft van de jaren zeventig de belangstelling in de pvdA voor sociaal-economische problemen weer toenemen. Aanvankelijk grijpt men daarbij terug op oude ideeën over ordening en planning van de economie, die meer de gegroeide afstand tot het bedrijfsleven illustreren dan dat ze een oplossing voor de bestaande economische problemen bieden. In de dagelijkse politiek laat dit streven naar ordening en planning dan ook nauwelijks sporen na. Later verschuift de nadruk naar bestrijding van de werkloosheid door middel van een drastische arbeidstijdverkortung.

Als reactie op het verzorgingsstaat-socialisme doet zich sinds enige tijd een stroming in en rond de pvdA gelden, die hernieuwde aandacht voor de noden van het bedrijfsleven vraagt. Niet alleen wordt de in verkiezingsprogramma's als 'Weerwerk' (1981) voorgestelde economische planning gekritiseerd,⁹ men bepleit in het algemeen een positieve opstelling tegenover marktsector en marktmechanisme, in het bijzonder tegenover de Nederlandse exportindustrie. Dat is inderdaad geen luxe voor een partij die het contact met het bedrijfsleven enigszins verloren heeft. Anderzijds slaan sommige critici naar de andere kant door en laten zij zich door een soort 'Wederopbouw-romantiek' op sleeptouw nemen. We doelen op pleidooien voor een terugkeer naar de 'vechtmaatschappij'; voor 'herstel van de werking van de arbeidsmarkt' door verlaging van sociale uitkeringen; voor handhaving/herinvoering van het kostwinnersbeginsel in de sociale zekerheid.¹⁰

Een terugkeer naar het naoorlogse compromis? Wie dat wenst, miskent niet alleen dat de huidige economische omstandigheden geheel anders zijn dan vlak na de oorlog – een onderwerp dat we hier verder moeten laten rusten;¹¹ men gaat ook voorbij aan maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen twintig jaar, in het bijzonder in het arbeidsbestel. Op die ontwikkelingen zullen we nu nader ingaan.

De nadagen van de 'arbeidsmaatschappij'

De massale werkloosheid van dit moment wordt vaak in verband gebracht met de economische crisis die Nederland al een aantal jaren doormaakt. Helemaal onjuist is die koppeling niet; zonder economische crisis zou de werkloosheid in ons land nooit in korte tijd zo hoog zijn opgelopen. En verklaárbaar is zij zeker; het grote publiek legt al gauw een oorzakelijk verband tussen problemen die zich op hetzelfde moment voordoen, terwijl politici, ambtenaren en economen de kans aangrijpen om een bepaald economisch beleid (industriepolitiek, bezuinigingen, en dergelijke) een extra-legitimatie te geven – door te zeggen dat de werkgelegenheid er (uiteindelijk) het meest bij gebaat is. In werkelijkheid gaat het om twee verschillende problemen. Industriepolitiek is nodig en bezuinigen is onvermijdelijk, maar met (bestrijding van) de werkloosheid hebben beide maar zeer gedeeltelijk te maken.

Voor een goed begrip van de werkloosheidsproblematiek moeten we dan ook verder teruggaan dan het begin van de jaren zeventig, toen de eerste economische problemen zich aandienen. De huidige werkloosheid is het voorlopige eindpunt van een ontwikkeling die al vele tientallen jaren aan de gang is, namelijk het structureel teruglopen van de totale arbeidstijd in moderne industriële samenlevingen als de onze. Albeda spreekt in dit verband van een 'relatieve demobilisering' van de arbeidsbevolking.¹² Nadat in de negentiende eeuw de arbeidstijd een tot dan toe ongekende lengte had bereikt (zeer lange arbeidsdagen; vermindering van het aantal vrije dagen; massale inschakeling van kinderen in het arbeidsproces), ging de ontwikkeling daarna weer in tegenovergestelde richting. De twaalfurige werkdag werd de achturige werkdag; de achtenveertigurige werkweek de veertigurige. Een week onbetaald verlof werd vervangen door vier of vijf weken betaalde vakantie. Kinderarbeid werd verboden en geleidelijk aan ver-

vangen door leerplicht, terwijl de onverzorgde oude dag plaats maakte voor een verplichte pensionering op vijftenzestigjarige leeftijd (inmiddels hier en daar aangevuld met vrijwillige pensionering op jongere leeftijd).

Men kan zeggen dat de voortdurende toename van de arbeidsproductiviteit deze ontwikkeling mogelijk heeft gemaakt. Maar die toename werd op haar beurt krachtig gestimuleerd door een sterke verhoging van de arbeidsprijs; daartoe rekenen we de verhoging van de bruto lonen, maar ook van de arbeidskosten in ruimere zin (sociale lasten, veiligheidsvoorschriften, verbetering van de rechtspositie van werknemers, en dergelijke). Ze dwong de ondernemers tot voortgaande mechanisering van het productieproces, maar bij voorbeeld ook tot een 'flexibilisering' van het werknemersbestand door middel van deeltijdarbeid en tijdelijk werk. Diezelfde verhoging van de arbeidsprijs maakte het de werknemers mogelijk om van arbeidstijdverkortung te profiteren, zonder dat hun materiële welvaartsniveau erop achteruit ging; het bracht ook delen van de arbeidsbevolking ertoe om veel korter (of tijdelijk) te gaan werken.

Bovenstaande ontwikkelingen hebben tot resultaat gehad dat de betaalde beroepsarbeid een minder dominerende rol in het leven van veel mensen is gaan spelen; de mogelijkheden daartoe zijn althans gegroeid. Dat komt niet alleen in het arbeidsbestel zelf tot uitdrukking (meer vrije tijd; een grotere variatie in het aantal individuele arbeidsuren), maar ook in maatschappelijke sectoren als het onderwijs, dat minder dan vroeger aan de behoeften van arbeid en arbeidsmarkt gebonden is. Parallel daaraan hebben zich verschuivingen in het traditionele arbeidsethos voorgedaan. Betaalde arbeid wordt niet door iedereen meer als het enige of belangrijkste middel tot individuele ontplooiing en/of maatschappelijke erkenning gezien. De waardering voor vrijetijdsactiviteiten, voor doe-het-zelf-werk en vrijwilligerswerk is toegenomen.

Ook treedt bij sommige groepen (vooral onder jongeren) een kritische opstelling aan het licht tegenover de traditionele beroepsarbeid – variërend van het proclameren of praktiseren van het ‘recht op luiheid’ tot het streven om zelfstandig, ongeregeld werk te verrichten, in plaats van zich aan de eisen van een grote arbeidsorganisatie te onderwerpen. Bij dat laatste komt ook de sterk opgelopen prijs van de arbeid weer om de hoek kijken, voor zover de betrokkenen (en hun klanten) de voorkeur geven aan ‘zwarte’ betaling – overigens een verschijnsel dat zich niet tot genoemde jongeren beperkt.

De socioloog Dahrendorf ziet al deze verschijnselen als een teken dat de ‘arbeidsmaatschappij’, dat wil zeggen de maatschappij waarin beroepsarbeid alle levenssferen beheerst, ten einde loopt.¹³ En hij voegt eraan toe dat juist de arbeidersbeweging, die zich zo sterk met de beroepsarbeid heeft geïdentificeerd, dat einde naderbij heeft gebracht; zij immers was de belangrijkste kracht achter de sterke verhoging van de arbeidsprijs. ‘De weg terug naar de arbeidsmaatschappij is afgesneden,’ aldus Dahrendorf. Men zou er, met een variant op Marx, aan toe kunnen voegen: de arbeiders zijn de doodgravers van de arbeidsmaatschappij.

Het is niet de enige paradox die de nadagen van de ‘arbeidsmaatschappij’ opluistert. De samenleving lijkt, nadagen of niet, juist meer dan ooit op arbeid gefixeerd te zijn. De strijd om werk wordt gevoerd met een felheid, die tien jaar geleden nog ondenkbaar zou zijn geweest. Dat komt doordat bovengenoemde verkorting van de arbeidstijd plotseling, op een voor de direct betrokkenen zeer pijnlijke manier, *zichtbaar* is geworden; dat wil zeggen ongelijk over de beroepsbevolking verdeeld is geraakt – en dat heet werkloosheid. Tot in de jaren zeventig bleef die verkorting min of meer verborgen. De ‘werkloosheid’ nam slechts geleidelijk toe en werd vrij evenwichtig over de werkenden verspreid. Bovendien vond er in de jaren

vijftig en zestig een sterke groei van de produktie plaats, die niet alleen een gelijktijdige handhaving of zelfs verhoging van het loonpeil mogelijk maakte, maar die ook veel extra banen schiep. En ten slotte was er een deel van de bevolking, de gehuwde vrouwen, dat van de groeiende welvaart gebruik maakte om, meer nog dan reeds gebruikelijk, van de arbeidsmarkt weg te blijven.

De belangrijkste reden waarom de verkorting van de arbeidstijd nu zo duidelijk zichtbaar is geworden, vormt de technologische ontwikkeling. Die is, althans waar het de informatica betreft, in een stroomversnelling geraakt. Een en ander maakt het mogelijk om het produktieproces vergaand te automatiseren; niet alleen in de industriële sector, maar ook in die sectoren die door sommigen waren aangewezen om de uitstoot van arbeid in de industriële sector op te vangen, namelijk de commerciële en de niet-commerciële dienstensector. Er zijn, zo zullen we verderop betogen, weinig mogelijkheden om die ontwikkeling te stuiten; en voor zover ze er zijn, zullen ze slechts ten koste van het levenspeil in ons land kunnen worden benut.

Naast de stand van zaken op technologisch gebied zijn er twee andere ontwikkelingen die de huidige zichtbaarheid van de werkloosheid helpen verklaren. In de eerste plaats de emancipatie van de vrouw. Deels op basis van een conjuncturele behoefte aan arbeidskrachten, deels om heel andere redenen, is er vanaf de jaren zestig een feministische beweging van de grond gekomen, die ook het arbeidsbestel niet onberoerd heeft gelaten. Enerzijds heeft deze beweging gevestigde gedragspatronen en waardeoriëntaties ondergraven (herwaardering van het huishoudelijk werk; toename deeltijdarbeid), anderzijds heeft ze de behoefte van vrouwen om überhaupt op de arbeidsmarkt te verschijnen, sterk gestimuleerd. Daar komt nog bij dat Nederland op dit gebied een achterstand had in te halen. Er is geen reden om aan te nemen dat deze

drang naar economische zelfstandigheid de kop kan worden ingedrukt. Vrouwen laten zich niet meer massaal 'naar de keuken terugsturen'. Daarvoor is de vraag naar arbeid van vrouwen (en in het algemeen het proces van individualisering) te hecht in de maatschappelijke dynamiek verankerd.

Ten slotte is er de economische crisis, dat wil zeggen de stagnatie of zelfs het teruglopen van de produktie. Hierdoor neemt het aantal arbeidsplaatsen af en daalt het reële loonpeil, hetgeen eventuele arbeidstijdverkorting sterk bemoeilijkt. Men moet hieruit echter niet afleiden dat de oplossing van de werkloosheid hoofdzakelijk op het terrein van de economische conjunctuur- en structuurpolitiek moet worden gezocht. De economische groei van de jaren vijftig en zestig (en de banen die daarmee in de particuliere en in de collectieve sector werden geschapen) is exceptioneel geweest en zal zich niet gauw weer voordoen – daargelaten of nu aan zo'n onstuimige groei geen sociale en fysieke grenzen zijn gesteld. Bovendien praten we dan over de economische ontwikkeling op lange termijn, terwijl het probleem van de werkloosheid om een spoedige oplossing vraagt. Op korte termijn echter zal, gezien de mogelijkheden tot automatisering van het produktieproces, een opleving van de Nederlandse economie eerder een negatief dan een positief effect op de werkgelegenheid hebben. De groei die we kunnen verwachten is hooguit een 'jobless growth'.

In het licht van bovenstaande kunnen we het probleem van de werkloosheid als volgt formuleren: hoe dient men zich op te stellen tegenover het versneld teruglopen van de totale arbeidstijd, tegenover de versnelde relatieve demobilisering van de arbeidsbevolking? We hebben zo juist gezien dat een sterke economische groei, die het teruglopen van de totale arbeidstijd zou compenseren door het scheppen van veel extra banen, waarschijnlijk niet mogelijk, en ook niet wenselijk is.¹⁴

Hetzelfde geldt voor pogingen om een groep die zich, tegen de draad in, voor de arbeidsmarkt mobiliseert, de (gehuwde) vrouwen, de weg te versperren. Blijven drie mogelijkheden over, die we in de volgende paragraaf zullen bespreken: het terugdraaien van de demobilisering, en van de technische ontwikkeling die daaraan ten grondslag ligt (arbeidsintensivering van de produktie); financiële compensatie voor degenen wier arbeidstijd tot nul daalt of nul blijft (arbeidsloos inkomen); en compensatie voor de vermindering van de totale arbeidstijd door versnelde vermindering van de individuele arbeidstijd (herverdeling van arbeid).

De noodzaak van herverdeling van arbeid

De eerste benadering gaat uit van de noodzaak van een terugkeer naar een meer arbeidsintensieve produktie. Herstel van een meer 'natuurlijk' evenwicht tussen de verschillende produktiefactoren (natuur, arbeid en techniek) is in die visie een voorwaarde voor een herstel van de werkgelegenheid. Immers, door de autonome ontwikkeling van de technologie en door de stijging van de arbeidskosten is de factor arbeid in het nadeel geraakt. Door haar concurrentiekracht tegenover de factor kapitaal weer te versterken, kan niet alleen de werkloosheid worden teruggedrongen, zo luidt de redenering, maar ook de alom geconstateerde vervreemding van de arbeid, het wanbeheer van het milieu en de grootschaligheid in menselijke organisaties en gebouwde omgeving. Soms is de verlaging van de arbeidskosten in deze zienswijze een direct instrument om een grotere inschakeling van de factor arbeid tot stand te brengen; op andere momenten is ze meer een noodzakelijk, maar overkomelijk gevolg van deze gewenste ontwikkeling die tot een lager, maar kwalitatief hoger welvaartsniveau leidt.

Vaak wordt dit streven geplaatst in het kader van een kritiek op de industriële samenleving. Deze zou te grootschalig en

verspillend zijn, maar vooral de produktie door de consumptie laten domineren. Als gevolg daarvan geldt veel arbeid als vervelend, maar onmisbaar voor het levensonderhoud. Daartegenover wordt gesteld dat arbeid van centrale betekenis is voor het menselijk geluk en voor de zingeving van het bestaan en dat daarom de kwaliteit van en de zeggenschap over de arbeid weer centraal moeten worden gesteld. Deze zienswijze, die zowel binnen een deel van de sociaal-democratie als binnen de ecologische beweging opgeld doet, grijpt terug op vroeg-socialistische tradities (Proudhon, Morris).¹⁵

Onmiskenbaar heeft deze benadering sympathieke kanten. Maar bij nadere beschouwing blijkt zij onvoldoende als globale strategie tegen de werkloosheid. Het meest voor de hand liggende bezwaar houdt verband met de huidige structuur van de Nederlandse economie, die zeer open van karakter is. Dat laat bedrijven weinig mogelijkheden om zich te onttrekken aan de internationale tendens tot arbeidsextensivering (gevolg van de technologische vernieuwing van het produktieproces, in combinatie met de stijging van de arbeidsprijs).

Hiertegen zou men twee dingen kunnen inbrengen. In de eerste plaats dat de internationale concurrentie ook kan worden volgehouden indien men de arbeidskosten maar ver genoeg verlaagt. In de tweede plaats kan door sluiting van de grenzen economische zelfstandigheid worden nagestreefd, waardoor Nederland losgekoppeld kan worden van de internationale economische ontwikkeling. Maar in beide gevallen zou dat waarschijnlijk leiden tot een sterke terugval van het materiële levenspeil. Dat is niet alleen in strijd met het traditionele sociaal-democratische streven naar een redelijk en gespreid welvaartspeil, het is ook politiek onhaalbaar gezien de te verwachten weerstanden in de bevolking, die vermoedelijk alleen met autoritaire middelen zouden kunnen worden gebroken.¹⁶ Bovendien veronderstelt deze benadering een sterk decentrale opbouw van de economie, waarbij nauwelijks

plaats is voor centrale afweging en waarbij onvermijdelijk grote sociale ongelijkheden zullen optreden. Daarmee komt de homogeniteit van de bevolking, kenmerk van een sociaal-democratische ontwikkeling, sterk in het gedrang.

Lijkt deze benadering dus om principiële en praktische redenen te kort te schieten als globaal alternatief, dat betekent niet dat zij geen bruikbare elementen bevat. Dit geldt bij voorbeeld voor het pleidooi voor het zoeken naar energie-extensieve producties en voor de hernieuwde aandacht voor de kwaliteit van de arbeid, voor kleinschalig ondernemen, en dergelijke. Verderop zal blijken dat invoering van nieuwe produktietechnieken, in het bijzonder de micro-elektronica, de mogelijkheid biedt om tot minder vervreemdende vormen van arbeidsorganisatie te komen. Maar voor het overige is deze benadering meer een aantrekkelijk subcultureel model met beperkte toepasbaarheid dan een realistisch alternatief. Daarvoor is ze te zeer een terugkeer naar de arbeidsmaatschappij van vroeger.

Een tweede benadering vormt eigenlijk het spiegelbeeld van de eerste. Hier geen poging om de tendens tot terugdringing van de arbeid uit het productieproces tot staan te brengen en haar door het stimuleren van arbeidsintensieve productie te keren, maar een aanvaarding van deze tendens en (zoals Fred Polak in 1965 al deed) een poging om daaruit de consequenties te trekken. Indien mensen steeds minder een inkomen uit arbeid verwerven, en steeds meer uit een ingewikkeld stelsel van deels door de overheid verzorgde en betaalde overdrachten, dan wordt het tijd om arbeid en inkomen los te koppelen door in principe iedereen een arbeidsloos inkomen te verschaffen. De plicht tot betaalde arbeid verdwijnt, zij het dat in de praktijk de geringe hoogte van het basisinkomen mensen zal dwingen om ofwel zelf betaalde arbeid te verrichten, ofwel zich afhankelijk te maken van anderen die voor hen de kost verdienen.

Voor een goed begrip moet worden vastgesteld dat er van deze benadering verschillende varianten bestaan, die in verstrekkendheid nogal uiteenlopen. Zo denken sommigen slechts aan 'legalisering' van de huidige situatie, waarin niet meer dan 35 procent van de bevolking betaalde arbeid verricht. Aangezien er geen uitzicht bestaat op een situatie waarin werkgelegenheid geschapen kan worden voor een veel groter deel van de bevolking, en de tendens juist in tegenovergestelde richting wijst, pleit men voor een vergoeding voor allen zonder werk, die niet tot het zoeken naar werk verplicht. Op deze wijze kunnen niet-actieven, niet geplaagd door schuldgevoelens, zich overgeven aan activiteiten als vrijwilligerswerk, huishoudelijke arbeid, et cetera.

Ideeën die in deze richting gaan, hebben in de Verenigde Staten weleens de vorm gekregen van pleidooien voor een *negatieve inkomensbelasting*. Dat zou een belasting moeten zijn die niet-werkenden geld oplevert in plaats van geld kost, te financieren uit de positieve inkomensbelasting die de werkenden wordt opgelegd.

In de tweede variant strekt de vergoeding zich uit tot iedereen, ook tot degenen die betaalde arbeid verrichten, en wel op grond van de overweging dat de overheid verantwoordelijkheid draagt voor de voorziening in het levensonderhoud van al haar onderdanen. Deze variant, het zogenaamde basisinkomen,¹⁷ is om twee redenen verstrekkender dan de vorige. Enerzijds worden hierbij de inkomensaanspraken volledig geïndividualiseerd en rechtstreeks op de overheid betrokken; anderzijds dwingt deze individualisering tot een laag niveau van het gegarandeerde inkomen, zodat de druk om te gaan werken, en dus om tot herverdeling van werk te komen, groter zal zijn dan in de eerste variant. Het is dan ook theoretisch denkbaar om de invoering van een basisinkomen te combineren met een strategie van arbeidstijdverkorting.¹⁸

Ook aan deze benadering zitten aantrekkelijke kanten. Ze

sluit aan bij een bestaande maatschappelijke ontwikkeling, dat wil zeggen een groeiende verstoring van het evenwicht tussen de vraag naar en het aanbod van betaald werk. Ze zuivert bovendien de lucht van door het huidige arbeidsethos ('wie niet werkt, zal niet eten') ingegeven vooroordelen en schuldgevoelens. In de verdergaande variant draagt ze bovendien bij tot de economische zelfstandigheid van mensen, althans in theorie. Het is echter zeer de vraag of deze voordelen ook in de praktijk gerealiseerd zullen worden. Het lijkt meer voor de hand te liggen dat de huidige scheiding tussen actieven en niet-actieven, die voor een belangrijk deel niet op vrijwillige keuze berust, zal worden bestendig. Het gevaar van een gespleten maatschappij, waartegen de sociaal-democratie zich traditioneel steeds verzet, doemt op.

Los van de vraag of zwakke groepen niet te lijden zullen hebben van een basisinkomen en of het macro-economisch in de praktijk wel te realiseren valt, zijn er nog andere bezwaren tegen het doorbreken van de band tussen arbeid en inkomen. Zo zou de gedachte aan wederkerigheid hiermee volledig verdwijnen. Door de plicht tot arbeid los te laten komt het recht op inkomen in de lucht te hangen. Het wordt een gunst die de deur openzet naar willekeur van de kant van de overheid; iets wat nu al zichtbaar is bij het sluipend loslaten van de verzekeringsgedachte in het huidige stelsel van sociale zekerheid. Bovendien is niet goed in te zien hoe de veronderstelde solidariteit tussen werkenden en niet-werkenden lang stand kan houden in tijden van financieel-economische tegenspoed. Overheid en werkenden zullen al gauw eendrachtig de problemen afwentelen door het verlagen van het basisinkomen. Tevens zal een dergelijke concentratie van de inkomensaan spraken van alle burgers bij de overheid een vermoedelijk ondraaglijke druk leggen op de politieke democratie, dat wil zeggen op het besturend en verdelend vermogen van regering en parlement. Omgekeerd zal de overheid geneigd zijn om een

of andere vorm van arbeidsplicht in te voeren; en het is moeilijk in te zien hoe niet-werkenden zich dan zouden kunnen onttrekken aan plannen voor publieke werkverschaffing (à la het Gemeenschapstakenplan van Van der Louw).¹⁹

Een pleidooi voor een basisinkomen stoelt in feite op een nogal pessimistische visie. Immers, de overheid draagt in deze constructie geen verantwoordelijkheid meer voor de werkgelegenheid. Artikel 19 lid 1 van de nieuwe grondwet: 'Bevordering van voldoende werkgelegenheid is voorwerp van zorg der overheid', zou, nauwelijks in druk verschenen, prompt weer een dode letter worden. Die verantwoordelijkheid zou geheel gedelegeerd worden aan de marktsector. Ook het streven om de zwakke arbeidsmarktpositie van verschillende groepen (vrouwen, etnische minderheden, et cetera) te versterken, wordt hiermee in beginsel opgegeven ten behoeve van een model waarin slechts een tamelijk magere financiële compensatie wordt geboden.

De derde benadering, die van arbeidstijdverkorting en herverdeling van werk, lijkt de sociaal-democratie traditioneel het meest op het lijf geschreven te zijn. Waar de eerste benadering (terug naar een arbeidsintensieve produktie) vooral ingaat tegen de noodzaak van economische efficiency, de tweede (arbeid loskoppelen van inkomen) tegen het streven naar sociale rechtvaardigheid, biedt herverdeling van betaald werk door middel van arbeidstijdverkorting de mogelijkheid tot een nieuw compromis tussen economische efficiency en sociale rechtvaardigheid, geheel in overeenstemming met de sociaal-democratische traditie.

Uitgangspunt in deze benadering is de wens om de totale hoeveelheid betaald werk te verdelen over allen die kunnen werken. Doelstelling hierbij is enerzijds bestrijding van de werkloosheid ten einde de kloof tussen actieven en niet-actieven te verkleinen, anderzijds een herverdeling van niet-

betaalde arbeid, in het bijzonder huishoudelijke arbeid. Een drastische arbeidstijdverkorting schept ook mogelijkheden voor de toename van zaken als vrijwilligerswerk, met als eventuele implicatie dat bepaalde overheidsvoorzieningen (vooral in de sfeer van de reproductie van de arbeid) verminderd zouden kunnen worden. Maar dit laatste krijgt, althans in de pvdA, nog weinig aandacht.

Arbeidstijdverkorting is enerzijds een vorm van aanpassing aan de eerder vermelde 'relatieve demobilisering' van de arbeidsbevolking, die momenteel onder invloed van de derde industriële revolutie versneld plaatsgrijpt. In die zin, en ook omdat daarmee ruimte geschapen wordt voor allerlei vormen van onbetaalde arbeid, bereidt arbeidstijdverkorting definitief de weg voor het 'afscheid van de arbeidsmaatschappij', zoals hierboven omschreven.

Maar anderzijds betekent arbeidstijdverkorting, indien gecombineerd met een vergaande herverdeling van werk, juist een terugkeer naar de arbeidsmaatschappij. Immers, een veel groter deel dan de huidige 35 procent van de bevolking zal in de betaalde arbeid moeten delen.

Het soort samenleving dat hieruit zou kunnen voortkomen, is beschreven door de Franse filosoof André Gorz. In zijn boek *Afscheid van het proletariaat*²⁰ schetst hij de opkomst van een samenleving, opgedeeld in een heteronome sector, het Rijk der Noodzaak, en een autonome sector, het Rijk der Vrijheid. De automatisering maakt het mogelijk om de individuele arbeidstijd in de heteronome sector sterk te reduceren, op de lange duur tot minder dan vier uur per dag. In deze sector vindt op grootschalige wijze de produktie plaats van goederen en diensten die in een massavraag voorzien. Iedereen die kan werken is verplicht om in deze sector zijn/haar bijdrage te leveren – om zich vervolgens in de rest van de tijd in de autonome sector in vrijheid te kunnen ontplooiën. Het betreft hier werkzaamheden in het huishouden, in vrijwilligersorganisaties

en kleinschalige commerciële en ambachtelijke activiteiten; daarnaast recreatie en nietsdoen. Voor menigeen moet dit een wenkend toekomstperspectief zijn. Al komt daarmee dan niet Marx' droom van het Rijk der Vrijheid dat het Rijk der Noodzaak geheel verdringt, uit, toch is het een voor sociaal-democraten aantrekkelijke constructie. Immers, het combineert een maximum aan gemeenschapszin, collectieve welvaartsproductie en sociale rechtvaardigheid met een optimum aan individuele vrijheid en ontplooiing.

Herverdeling van arbeid in een open samenleving

Herverdeling van arbeid dient de kern te vormen van een nieuw compromis tussen kapitaal en arbeid, tussen de vrijheid van ondernemen en de belangen van de werkende bevolking, tussen economische efficiency en sociale rechtvaardigheid. Men zou daaruit kunnen afleiden dat een eenvoudige bijstelling van de werkgelegenheidsdoelstelling in het naoorlogs compromis voldoende is, in de zin dat 'volledige werkgelegenheid' niet meer gekoppeld wordt aan de achtenveertigjarige of de veertigjarige werkweek, maar bij voorbeeld aan de vijftwintigjarige werkweek. Zo eenvoudig ligt het echter niet. En dat om twee redenen, die overigens, zoals we zullen zien, met elkaar samenhangen. In de eerste plaats dient herverdeling van arbeid afgestemd te zijn op de veranderingen die zich in de afgelopen jaren in het arbeidsbestel hebben voltrokken; dat heeft vergaande gevolgen voor de wijze waarop het streven naar herverdeling wél, en vooral waarop het níét moet worden uitgewerkt. In de tweede plaats dient herverdeling van arbeid niet als een geïsoleerde, technische kwestie te worden beschouwd, maar betrokken te worden op de tot nu toe uitsluitend aan de ondernemingsleiding voorbehouden inrichting van de arbeidsorganisatie.

We beginnen met het eerste probleem, namelijk de vormen die herverdeling van arbeid dient aan te nemen; de mate waarin en de wijze waarop zij moet worden doorgevoerd. Van groot belang daarbij zijn de eerder in dit artikel aangeduide veranderingen in het arbeidsbestel, in het bijzonder de invloed daarvan op de arbeidstijden van de werkende bevolking. Tot voor kort waren de arbeidstijden in fabrieken en kantoren zeer *uniform* van karakter. Die uniformiteit kan niet geheel, maar wel voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de strijd van de arbeidersbeweging. Zij ijverde voor arbeidstijden die voor iedereen even lang (acht-urendag, veertigurige werkweek), ja zelfs gelijk (vrije zaterdag, en dergelijke) waren. Vakbeweging en partij handelden daarmee overeenkomstig de situatie waarin het overgrote deel van de werkende bevolking zich bevond. Een voor iedereen gelijke lengte van de arbeidstijd ligt voor de hand, wanneer men enerzijds die arbeidstijd aan een maximum wil binden en anderzijds de lonen te laag zijn om minder dan dat maximum te kunnen werken.

Inmiddels is deze situatie sterk veranderd. De verhoging van het arbeidsloon, zo hebben we gezien, maakt het degenen die betaalde arbeid verrichten mogelijk om minder uren te gaan werken, zeker als ze tot de hogere inkomensgroepen behoren of een partner hebben die werkt. Ook kiest een deel van de nieuwkomers op de arbeidsmarkt voor een deeltijdbaan; niet alleen omdat er geen ander aanbod is, of omdat men er anderszins toe gedwongen is (vrouwen die ook voor het huishouden moeten opdraaien), maar vaak ook uit vrije wil. Het zou kortzichtig zijn om bij voorbeeld de sterke groei van het uitzendwerk uitsluitend toe te schrijven aan werkgeversstrategieën; de veranderde voorkeuren van werknemers spelen ook een belangrijke rol. Men zou in dit verband kunnen spreken van een bij een groeiende groep werknemers te constateren verlangen naar 'tijdsovereiniteit', dat wil zeggen naar een grotere individuele zeggenschap over de tijd die en de tijden waarop men werkt.²¹

Het arbeidsbestel in Nederland heeft al met al een gedifferentieerd aanzien gekregen: het kent mensen die vast werken en mensen die tijdelijk werken; en in beide gevallen is sprake van een groeiende variatie in het aantal uren dat men werkt. Deze differentiatie moet niet alleen in verband worden gebracht met de gestegen welvaart, maar ook met een daarmee samenhangend, in de jaren zestig ingezet proces van liberalisering en individualisering, dat in ons land onder andere tot uitdrukking kwam in de 'ontzuiling' van de samenleving. Het Nederland van het begin van de jaren tachtig is een open, pluriforme maatschappij, waarin (niet alleen ten aanzien van arbeid) onderling sterk verschillende gedragspatronen en waardeorientaties zijn aan te treffen, en waarin het aantal keuzemogelijkheden voor iedereen (zij het niet voor iedereen in gelijke mate) is toegenomen.

Tegen deze pluriformiteit steken officiële standpunten van de pvda inzake arbeidstijdverkortening soms merkwaardig af. De pvda streeft sinds enige jaren naar de invoering, op termijn, van een vijfjarige werkdag voor iedereen – alsof de geschiedenis van de strijd voor de acht-urendag zich zou moeten herhalen. Hoe ver men met deze eenvormigheid gaat, blijkt bij voorbeeld uit een concept-resolutie 'Arbeid', die het bestuur van de pvda heeft opgesteld ten behoeve van het congres van april 1983. Daarin spreekt het bestuur zich unaniem uit voor een vijftwintigjarige werkweek. Wil een minderheid van het bestuur de nadere invulling daarvan nog openlaten, de meerderheid ziet 'de 5-urendag als de *enig wenselijke vorm* van arbeidstijdverkortening'. (cursivering P.K./M.K.)²²

Achtergrond van deze opstelling vormt de dubbele doelstelling die de pvda, vooral onder druk van de Rooie Vrouwen, met arbeidstijdverkortening nastreeft. Arbeidstijdverkortening dient zowel om de werkloosheid te bestrijden (inclusief de verborgen werkloosheid onder vrouwen) als om de huishou-

delijke arbeid eerlijker onder mannen en vrouwen te verdelen. Daarbij gaat men er impliciet van uit dat de sterke verlaging van de inkomens die de vijfjarige werkdag onvermijdelijk met zich meebrengt, gehuwde of samenwonende vrouwen ertoe zal dwingen om de arbeidsmarkt te betreden (wat mannen weer zal dwingen om meer huishoudelijk werk te doen). Een sterke verlaging van de lonen 'is dragelijk als een huisgenoot door de herverdeling van betaalde arbeid ook een inkomen kan verwerven'. Voor alleenstaanden 'kunnen aanvullende maatregelen nodig zijn'.²³

Tegen deze fixatie op de vijfjarige werkdag kan veel worden ingebracht. Men gaat er om te beginnen aan voorbij dat de economische omstandigheden en de voorkeuren van werknemers per sector of bedrijf sterk kunnen verschillen. Door andere vormen van arbeidstijdverkortung te verwaarlozen (deeltijdarbeid, educatief verlof, langere vakanties) vermindert men daarom de kansen op een maximale bestrijding van de werkloosheid door herverdeling van arbeid. Verder kunnen de individuele voorkeuren van werknemers binnen een zelfde sector of bedrijf eveneens sterk uiteenlopen. Ook daaraan gaan de fervente voorstanders van de vijfjarige werkdag voorbij.

Er is echter nog een heel ander probleem, dat met de verhouding tussen betaalde en niet-betaalde arbeid te maken heeft. Nog afgezien van de vraag of de vijfjarige werkdag uit emancipatorisch oogpunt wel zonder meer de voorkeur verdient boven andere vormen van arbeidstijdverkortung, dient men te beseffen dat ze de bestaande vrijheid voor vrouwen om te kiezen tussen betaalde en niet-betaalde arbeid sterk inperkt. Financiële nood dwingt hen, zo hebben we geconstateerd, de arbeidsmarkt op. Voor zover men zich daar überhaupt van bewust is, verdedigt men deze vrijheidsbeperking door te wijzen op het belang van economische zelfstandigheid van vrouwen en op de veronderstelde algemene wil van vrouwen om het bestaande rollenpatroon te doorbreken.

Of die wil bij iedereen aanwezig is, valt echter te betwijfelen. Er zullen altijd vrouwen (en mannen) zijn die zich liever (al of niet tijdelijk of beurtelings) door hun partner willen laten onderhouden. Wil men die mensen meer kansen geven om betaald werk te verrichten en hen daartoe overhalen? Of wil men hen daar feitelijk (of zelfs wettelijk) toe dwingen? Het laatste is naar onze mening een te hoge prijs voor het streven naar economische zelfstandigheid voor iedereen.²⁴ Bovendien moet bedacht worden dat een feitelijke of formele 'werkplicht' waarschijnlijk op grote schaal ontdoken zou worden ('zwart' bijverdienen door de werkende partner, en dergelijke).

Het is een merkwaardige opvatting over maatschappijverandering, die in dit soort standpunten van de pvdA doorklinkt. Zoals de voorstellen voor economische planning in pvdA-verkiezingsprogramma's soms rechtstreeks ontleend lijken te zijn aan een oorlogseconomie, zo wekken voorstanders van een voor iedereen gelijke arbeidstijd de indruk, in vredestijd oorlog te willen voeren — namelijk in een open, pluriforme samenleving de arbeid te willen mobiliseren en regimenteren. Men geeft er zich onvoldoende rekenschap van dat we in een maatschappij leven waarin de vrijheid van handelen (en dus de vrijheid om keuzen van anderen, bij voorbeeld van de overheid, te ontwijken of te blokkeren) betrekkelijk groot is; waarin hervormingen niet bij wet kunnen worden gedecreteerd, maar op basis van een zekere consensus, en meestal in overleg met de direct betrokken partijen, moeten worden gerealiseerd.

Wie zo'n samenleving, bij voorbeeld ten behoeve van de strijd tegen de werkloosheid, 'in slagorde' denkt te kunnen opstellen, loopt niet alleen vroeg of laat bij de verkiezingen met zijn kop tegen de muur, maar tast ook vrijheden aan die voor een democratische samenleving van wezenlijk belang zijn. De sociaal-democratie dient de werkloosheid weliswaar als een zeer ernstig probleem te beschouwen, maar die werkloosheid

niet tot elke prijs (bij voorbeeld de invoering van een absolute arbeidsplicht) te willen oplossen. Daarin verschilt ze nu juist van communistische regimes (waar de werkloosheid overigens helemaal niet is uitgebannen).

Dit alles doet niets af aan de noodzaak om herverdeling van arbeid met kracht aan te vatten. Maar het stelt wel eisen aan het tempo waarin en de wijze waarop ze wordt nagestreefd. Arbeidstijdverkorting dient pluriform te zijn en rekening te houden met per sector of bedrijf verschillende omstandigheden en bij individuele werknemers te constateren verlangens naar 'tijdsovereiniteit'. Dat sluit een kritische opstelling tegenover bepaalde vormen van arbeidstijdverkorting bepaald niet uit. Als we onder tijdsovereiniteit ook het streven verstaan om de bestaande rigide scheiding tussen leren (jongeren), werken (volwassenen) en rusten (bejaarden) te doorbreken, dan verdient bij voorbeeld de huidige tendens tot min of meer gedwongen vervroegde pensioenering (vut) geen aanmoediging.

De organisatie van het werk

De hierboven bepleite gedifferentieerde benadering van arbeidstijdverkorting kan een tegenwerping oproepen. Het is, zal men zeggen, misschien wel noodzakelijk om arbeidstijdverkorting aan te passen aan de realiteit van een pluriforme samenleving, maar wat blijft er op die manier over van het streven naar samenhang van de arbeidersklasse, dat toch als het belangrijkste kenmerk van het sociaal-democratisch compromis geldt? Begaat men op die manier niet de fout het beste van twee werelden op te eisen?

Dat is inderdaad een reëel probleem. De kans is groot, zoals we verderop zullen aangeven, dat differentiatie van de vormen van arbeidstijdverkorting niet zozeer de voorkeuren van groe-

pen of individuele werknemers zal gaan weerspiegelen, als wel bestaande tendensen tot splitsing van de arbeidsmarkt, die een groot gevaar inhouden voor de samenhang van de werkende bevolking. Alleen door arbeidstijdverkorting in verband te brengen met de organisatie van het werk, kan daarin verandering worden gebracht. Dat vereist een breuk met het gebruikelijke denken over herverdeling van arbeid, waarin arbeidstijdverkorting in zuiver distributieve zin wordt opgevat. De technologische ontwikkeling, zo luidt de redenering, valt toch niet tegen te houden. We moeten de automatisering van het produktieproces daarom als een gegeven aanvaarden en het resterende werk zo eerlijk mogelijk over de beroepsbevolking verdelen. Herverdeling van arbeid is eigenlijk een technische kwestie.

Die redenering is misschien begrijpelijk in het licht van het naoorlogs compromis, dat de vormgeving van het produktieproces geheel aan de markt respectievelijk de ondernemingsleiding toevertrouwde, maar zij hoeft in de huidige omstandigheden niet op te gaan. Twee zaken moeten namelijk goed worden onderscheiden: enerzijds de algemene tendens tot versnelde automatisering, waartoe met name de ontwikkeling van de chip aanleiding heeft gegeven; anderzijds de concrete toepassing van automatisering. De eerstgenoemde tendens kunnen we eigenlijk alleen maar accepteren. Verzet ertegen zou niet alleen, in een open economie als de Nederlandse, hoge kosten met zich meebrengen, maar zou ook indruisen tegen de sociaal-democratische traditie om zich tegenover economische modernisering en vooruitgang der techniek positief op te stellen.

Anders ligt het echter bij de concrete toepassing van automatisering in het produktieproces. Het is bepaald niet zo dat de ontwikkeling van de micro-elektronica eenduidig de inrichting van de arbeidsorganisatie voorschrijft. Kon van de tweede industriële revolutie (mechanisering van het produktieproces)

nog met enig recht gezegd worden dat zij een bepaalde organisatiestructuur in de hand werkte (splitsing van taken, sterke hiërarchie), de derde industriële revolutie (automatisering) laat de keuze tussen een traditionele, 'Tayloristische' wijze van organiseren en een veel flexibeler organisatiestructuur. Bij het laatste kan men denken aan een minder rigide scheiding van uitvoerende en regulerende taken en minder hiërarchische verhoudingen.²⁵

Die keuze is echter vooralsnog tamelijk denkbeeldig. In vrijwel alle bedrijven wordt automatisering doorgevoerd binnen het kader van het Tayloristische organisatiemodel. Dat houdt verband met de alleenheerschappij van de ondernemingsleiding over de organisatie van het werk en met het belang van die leiding bij de bestaande structuur; die maakt namelijk een maximale controle over het arbeidsproces mogelijk. De gevolgen van deze ontwikkeling zijn echter verstrekkend. Automatisering van het productieproces onder Tayloristische voorwaarden leidt ertoe dat de beroepenstructuur in bedrijven verder 'polariseert'. Naast betrekkelijk hoog geschoold werk neemt vooral het laag geschoold routinewerk toe, ten koste van de traditionele arbeidersberoepen.

Deze 'polarisatie' draagt er in belangrijke mate toe bij dat de samenhang van de arbeidersklasse verder wordt ondergraven. Dat is de politieke relevantie van het begrip 'dubbele arbeidsmarkt': er dreigt een kloof te ontstaan tussen enerzijds de groep redelijk tot hoog geschoolde werknemers met een vaste baan, een goed loon en goede secundaire arbeidsvoorwaarden; anderzijds een veel grotere groep mensen die, al of niet op tijdelijke basis, saai of vuil, meestal slecht betaald werk verrichten en die vooral gerekruteerd worden uit de 'zwakke groepen' op de arbeidsmarkt (ouderen, vrouwen, buitenlanders, jongeren).²⁶ Het bestaan van zo'n dubbele arbeidsmarkt houdt voor de sociaal-democratie minstens even grote gevaren in als (en valt gedeeltelijk samen met) de scheiding tussen

actieven en niet-actieven, waarover in de pvdA terecht met zoveel zorg wordt gesproken.

Door werkgevers wordt sinds enige tijd geprobeerd om deze ontwikkeling ten eigen bate aan te wenden. Zij proberen de vakbeweging ertoe over te halen om hun betrokkenheid bij het bestaande compromis, gebaseerd op de relatieve eenheid van werkenden onderling en van actieven en niet-actieven, te verminderen en een 'smal' compromis af te sluiten, waarbij het directe belang van de georganiseerde werknemers, in het bijzonder de sterksten onder hen, zou prevaleren. Zo maken de werkgevers in de metaalindustrie, in een schets van de arbeidsorganisatie van de naaste toekomst, een onderscheid tussen werknemers met een vast en werknemers met een los contract; elk van die groepen zou slechts voor bepaalde vormen van arbeidstijdverkortung in aanmerking kunnen komen. De groep met vaste contracten (overeenkomend met het bovenste segment van de dubbele arbeidsmarkt) zou niet op een aanzienlijke verkortung van de arbeidsdag of arbeidsweek kunnen rekenen, maar gebruik kunnen maken van periodiek educatief verlof. De groep met losse contracten (het onderste segment van de arbeidsmarkt) zou wél veel flexibeler arbeidstijden (inclusief deeltijdwerk, tijdelijk werk) kunnen krijgen, overeenkomstig de behoefte van bedrijven aan een flexibel, met de economische conjunctuur te variëren werknemersbestand.²⁷

Op deze wijze vergroten de werkgevers niet alleen de kloof tussen bepaalde *groepen* werknemers, zij spelen ook in op de eerder gesignaleerde wensen van *individuele* werknemers met betrekking tot hun arbeidstijden. De vakbeweging is, als reactie daarop, geneigd om sterke nadruk te leggen op een uniforme arbeidstijdverkortung voor alle werknemers; alleen op die manier, lijkt men te denken, kan de voortgaande fragmentatie tussen en binnen sectoren worden tegengegaan. Het is echter zeer de vraag of die opstelling veel resultaat zal opleveren.

Niet alleen blijft een belangrijke oorzaak van die fragmentatie, namelijk de organisatie van het arbeidsproces, op die manier buiten beschouwing, de kans is ook niet gering dat de vakbeweging met haar pleidooi voor een uniforme arbeidstijdverkorting zowel de werkgevers als een deel van de werknemers tegenover zich zal vinden. Een weinig benijdenswaardige positie.

Humanisering en onthiërarchisering van de arbeidsorganisatie (instelling van 'autonome groepen', 'kwaliteitscirkels', en dergelijke²⁸) vormen met andere woorden een onmisbare voorwaarde voor een succesvolle herverdelingsstrategie. Zonder een koppeling aan de verandering van de arbeidsorganisatie blijft arbeidstijdverkorting een machteloos instrument in de strijd tegen fragmentatie van de arbeidersklasse; omgekeerd biedt koppeling de mogelijkheid die fragmentatie te beteugelen. Het stelt de vakbeweging in staat om haar defensieve opstelling tegenover automatisering en tegenover gedifferentieerde vormen van arbeidstijdverkorting (inclusief een zo groot mogelijke individuele keuzevrijheid voor werknemers) te laten varen. Dat geldt ook voor bepaalde vormen van loon-differentiatie, die op zichzelf beschouwd door de vakbeweging wantrouwend plegen te worden bejegend, maar die, binnen het kader van een flexibele, meer op de collectieve en individuele behoeften van werknemers toegesneden arbeidsorganisatie, positiever tegemoet kunnen worden getreden.²⁹

Aan het eind van dit artikel zullen we ingaan op de grote organisatorische problemen waarop de vakbeweging stuit, wil zij de verandering van de arbeidsorganisatie (inclusief arbeidstijdverkorting) inderdaad tot een van de hoekstenen van haar beleid maken. Daarnaast kan men zich afvragen of de 'basis' van de vakbeweging, maar ook de ondernemers, voor een dergelijk nieuw compromis zullen warmlopen. Erg optimistisch kunnen we daarover niet zijn, zeker niet wat de werknemers

betreft. Is het niet te veel gevraagd om te verwachten dat de strijd om vorm en inhoud van de arbeidsorganisatie uitgerekend zal opbloeien in een tijd waarin de beroepsarbeid haar overheersende greep op het leven van mensen nu juist verliest? Men zou eerder verwachten dat de 'instrumentele' houding van werknemers tegenover hun werk, die al in het recente verleden kon worden waargenomen, de komende tijd nog meer ingang zal vinden.

De verminderde mogelijkheden voor stijging van het inkomen zullen die tendens niet ombuigen. Spontaan zullen de werknemers zich dus niet voor 'immateriële' veranderingen op de arbeidsplaats inzetten; vakbondsbestuurders en kaderleden zullen daarvoor de nodige druk moeten uitoefenen. Het enige 'objectieve' houvast dat ze daarbij hebben vormt de stijging van het gemiddelde scholingspeil van werknemers in de afgelopen decennia, waarmee de inhoud van het werk geen gelijke tred heeft gehouden. Er is reden om te veronderstellen dat zich in bedrijven een hoeveelheid 'overvloedig bewustzijn' heeft opgehoopt; een arbeidsmotivatie, die door de rigiditeit van de organisatiestructuur en de geestdodendheid van veel werk, wordt gefrustreerd.³⁰

Dit biedt niet alleen mogelijkheden voor een 'intern' compromis tussen vakbond en werknemers, maar ook voor een 'extern' compromis met de ondernemers. Werknemers worden in de huidige arbeidsorganisatie 'onderbenut'; medezeggenschap en verbetering van de arbeidsorganisatie kunnen leiden tot een betere benutting van de produktiefactor arbeid, wat ongetwijfeld in een verhoging van de arbeidsproductiviteit tot uitdrukking zal komen. Daar ligt voor ondernemers de 'winst' van een te sluiten compromis over de organisatie van het werk. Zij verminderen de rigiditeit van de traditionele, autoritaire arbeidsorganisatie, in ruil voor een minder rigide opstelling van de vakbeweging met betrekking tot automatisering, differentiatie van arbeidstijden, van beloningsvormen, en

dergelijke. Daarmee wordt de *flexibiliteit* van de onderneming mede inzet van het maatschappelijk compromis – een terrein dat niet langer aan de tegenstander wordt gelaten, maar waarop de vakbeweging met de ondernemers de strijd aanbindt en tot een vergelijk bereid is.

Het voeren van die strijd zal op zichzelf al moeilijk genoeg zijn. Is het niet de zucht naar macht die ondernemers aan het Tayloristische organisatiemodel bindt, dan wel de macht der gewoonte. De sociaal-democratie zou er daarom verkeerd aan doen, die strijd nog eens onnodig te verzwaren door er een strijd om de macht in de onderneming als zodanig van te maken. Dat zou niet alleen elke concessie van werkgeverszijde onwaarschijnlijk maken, maar ook indruisen tegen de sociaal-democratische compromis-gedachte, die de waarde van een (door wetgeving, overheidshandelen en vakbondsactie in banen te leiden) vrijheid van ondernemen onderschrijft.

Consequenties voor het compromis

Hoe verhoudt de hierboven bepleite benadering van arbeidstijdverkorting zich nu tot het naoorlogs compromis? Welke vorm en inhoud zou het nieuw af te sluiten compromis moeten aannemen? We hebben in het begin van dit artikel gesteld dat het naoorlogs compromis was opgebouwd uit twee componenten, *economische efficiency* en *sociale rechtvaardigheid*. Na een beschrijving van ontwikkelingen in het arbeidsbestel hebben we geconcludeerd dat herverdeling van arbeid een essentiële voorwaarde is voor voortzetting casu quo herstel van het compromis, dat wil zeggen van een blijvend samengaan van economische efficiency en sociale rechtvaardigheid. Het alternatief van een meer arbeidsintensieve produktie schiet te kort wat de efficiency betreft; het alternatief van het arbeidsloos inkomen is in tendentie in strijd met de sociale rechtvaardigheid.

Vervolgens hebben we een aantal problemen beschreven die aan herverdeling van arbeid verbonden zijn. Arbeidstijdverkorting zal een gedifferentieerd, pluriform karakter moeten hebben, overeenkomstig de veranderingen in het arbeidsbestel, in het bijzonder de sterk uiteenlopende voorkeuren met betrekking tot de arbeidstijd. Dit kan ook als volgt worden verwoord: het is niet meer voldoende om het compromis te formuleren in termen van twee bestanddelen, namelijk economische efficiency en sociale rechtvaardigheid. In een open samenleving als de Nederlandse moet een derde component worden toegevoegd, die de grote variatie aan gedrag patronen en waardeoriëntaties (in het arbeidsbestel, maar ook op andere terreinen) tot uitdrukking brengt: *culturele pluriformiteit*. In een nieuw maatschappelijk compromis zullen zowel efficiency, rechtvaardigheid als pluriformiteit aan hun trekken moeten komen.

Invoeging van culturele pluriformiteit als bestanddeel van het compromis heeft echter vergaande consequenties voor de wijze waarop de andere twee moeten worden geïnterpreteerd. We hebben gezien dat een gedifferentieerde, pluriforme toepassing van arbeidstijdverkorting dreigt samen te vallen met een splitsing van de arbeidsmarkt, en daarmee van de arbeidersklasse; dit onder invloed van een proces dat al langer gaande is, maar een versnelling ondergaat door de wijze waarop de automatisering in bedrijven gestalte krijgt. Met andere woorden, er tekent zich een verbinding af tussen twee van de drie onderscheiden componenten (economische efficiency en culturele pluriformiteit), ten koste van de derde component (sociale rechtvaardigheid). De enige oplossing, zo hebben we betoogd, is dat de sociaal-democratie het terrein gaat betreden dat in het naoorlogs compromis aan de werkgevers bleef voorbehouden: de organisatie van de arbeid. Wil een evenwicht tussen de drie componenten gevonden worden, dan zal de interpretatie die de ondernemers aan de *economische efficiency* geven, moeten worden betwist.

In deze afsluitende paragraaf zullen we de consequenties van het voorafgaande voor de derde component in het compromis, de *sociale rechtvaardigheid*, bezien – voor de sociaal-democratie de belangrijkste van de drie: grondslag van haar handelen en maatstaf waaraan zij de waarde van het compromis afmeet. In het begin van dit artikel hebben we deze sociale rechtvaardigheid geïnterpreteerd als *sociale samenhang*; kern van een ‘sociaal-democratische’ ontwikkeling is onzes inziens de betrekkelijke samenhang (homogeniteit, cohesie, eenheid) van de arbeidersklasse. Deze interpretatie nu wijkt enigszins af van de wijze waarop in de sociaal-democratie zelf over sociale rechtvaardigheid gedacht wordt. Daar pleegt zij opgevat te worden in termen van *sociale gelijkheid*. Sloot dit aanvankelijk een positieve opstelling tegenover bepaalde vormen van ongelijkheid (bij voorbeeld inkomensverschillen) niet uit, vanaf het eind van de jaren zestig heeft een meer radicale interpretatie de overhand gekregen. Ongelijkheid wordt als het belangrijkste kenmerk van de huidige samenleving gezien. Het is de taak van de sociaal-democratie om die ongelijkheid op alle maatschappelijke terreinen (inkomen, toegang tot de arbeidsmarkt, onderwijs) terug te dringen.

De consequenties van de hier bepleite benadering van arbeidstijdverkorting staan met een dergelijke radicale opvatting van gelijkheid op enigszins gespannen voet. De vormen die arbeidstijdverkorting dient aan te nemen (gedifferentieerd in plaats van uniform) en de wijze van invoering (onderhandelingen in plaats van afkondiging bij wet) zullen leiden tot verschillen tussen sectoren, tussen bedrijven, tussen mensen. Die verschillen zullen niet alleen op de vrije keuze van de betrokkenen zijn terug te voeren, maar ook te maken hebben met verschillen in macht, inkomen, en dergelijke. Ook de bepleite koppeling tussen arbeidstijdverkorting en verandering van de arbeidsorganisatie zal tot soortgelijke verschillen aanleiding geven. Immers, meer bemoeienis van de vakbeweging

met de organisatie van het werk zal haar ertoe dwingen om meer dan voorheen op bedrijfsniveau te opereren; dat brengt onvermijdelijk met zich mee dat de verschillen tussen werknemers in verschillende sectoren en bedrijven groter zullen worden.

Een dergelijke differentiatie (sommigen zullen zeggen ongelijkheid) is minder ernstig dan sociaal-democraten het wel eens doen voorkomen. Maar onze stelling gaat verder. Differentiatie is in de huidige omstandigheden noodzakelijk, wil de door de sociaal-democratie nagestreefde cohesie op den duur behouden blijven; noodzakelijk, wil er sprake zijn van een evenwicht tussen de drie componenten van het compromis. Juist het vasthouden aan bestaande, historisch bepaalde vormen van cohesie en homogeniteit (omdat ze als verworvenheden worden gezien, als stappen op weg naar het ideaal) zou die cohesie op langere termijn wel eens kunnen bedreigen. We hebben dat al opgemerkt met betrekking tot het streven naar uniforme arbeidstijdverkorting, waarbij de vakbeweging zowel de werkgevers als een deel van de werknemers tegenover zich zal vinden. Van de sociaal-democratie wordt dus gevraagd om het begrip gelijkheid wat minder 'letterlijk' te interpreteren; om niet alleen de noodzaak van differentiatie en pluriformiteit te erkennen, maar deze ook positief te waarderen. Dat kan ook uitgedrukt worden in termen van de verhouding tussen gelijkheid en vrijheid. Deze twee begrippen plegen in de sociaal-democratie, zo niet met elkaar geïdentificeerd, dan toch sterk op elkaar betrokken te worden; gelijkheid wordt gezien als een absolute voorwaarde voor vrijheid. Dat is op zichzelf niet onjuist, maar wel miskent men op deze manier dat vrijheid en gelijkheid ook met elkaar botsen. Wie door middel van een rigoureuze herverdeling van arbeid de gelijkheid wil bevorderen, doet dat hoe dan ook ten koste van de individuele vrijheid. Wie omgekeerd de individuele vrijheid met betrekking tot de keuze van arbeidstijden wil vergroten,

doet dat ten koste van de gelijkheid. Het gaat, zoals we hebben willen laten zien, om het vinden van een evenwicht. Maar wie beweert dat hij vrijheid en gelijkheid tegelijkertijd maximaliseert, bedriegt anderen en zichzelf.

Het nieuw maatschappelijk compromis vraagt echter niet alleen om herinterpretatie van de sociaal-democratische beginselen, maar ook om herziening van de *institutionele* vorm van het compromis. Het naoorlogs compromis werd in organisatorisch opzicht gekenmerkt door een grote mate van *centralisatie*. De hierboven bepleite benadering van herverdeling van arbeid wijst echter in tegenovergestelde richting; differentiatie brengt onvermijdelijk *decentralisatie* met zich mee. Dat geldt evenzeer voor de beoogde pluriformiteit van herverdeling van arbeid als voor de voorgestelde koppeling van arbeidstijdverkortung aan verandering van de arbeidsorganisatie.

Men zou hieruit kunnen concluderen dat het zwaartepunt van het nieuwe compromis dan maar van nationaal respectievelijk sectorniveau naar sector- respectievelijk bedrijfsniveau moet worden verlegd. Dat zou bovendien goed aansluiten bij politieke ontwikkelingen van de afgelopen vijftien jaar, die een toename van de zogenaamde 'participatie-democratie' te zien hebben gegeven. Actie- en pressiegroepen zijn niet alleen het overheidsbeleid steeds meer in de weg gaan leggen, maar hebben zich ook met kracht in grote maatschappelijke organisaties gemanifesteerd. pvdA en vakbeweging vormen daarop bepaald geen uitzondering. In die omstandigheden is terugkeer naar een centralistisch, door pacificatie van de achterban gekenmerkt compromis, uitgewerkt in de beslotenheid van de Sociaal-Economische Raad en de Stichting van de Arbeid, eigenlijk ondenkbaar.

We stuiten hier echter op een groot probleem. Centralisatie was niet een toevallig kenmerk van het naoorlogs compromis. Ze vormde een voorwaarde voor het tot stand komen van het

compromis en een garantie voor het nakomen en de vernieuwing ervan. Centralisatie was een middel om de onvrede van de werkende bevolking te kanaliseren. De ondernemersklasse ontloede daaraan onder andere de zekerheid dat de arbeidsrust, die zij in ruil voor haar medewerking aan de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid, voor de erkenning van de vakbeweging en dergelijke vroeg, niet door 'wilde' acties verstoord zou worden. Daarnaast verzekerde centralisatie de relatieve eenheid van de arbeidersklasse zelf; het was een wapen tegen 'corporatistische' trekken in de sociaal-democratie, dat wil zeggen tegen de neiging van groepen werknemers om hun door omstandigheden sterke positie op de arbeidsmarkt alleen ten eigen bate aan te wenden. Centralisatie maakte niet alleen het compromis tussen de klassen (klassencompromis), maar ook het compromis binnen de klasse (klassecompromis) mogelijk.

Dit betekent niet dat de aangegeven institutionele implicatie van het nieuwe compromis, namelijk decentralisatie, nu maar genegeerd moet worden; dat is onmogelijk. Wel zullen aan die decentralisatie grenzen moeten worden gesteld. Niet in de vorm van het gangbare, aan een centralistische praktijk gebonden onderscheid tussen besluitvorming (aan de top) en uitvoering (aan de basis), maar van een andere taakstelling voor het centrale niveau die, naast reguleren, ook het stellen van kaders, het coördineren en het scheppen van voorwaarden zal moeten inhouden.

De voor verwezenlijking van het nieuwe compromis noodzakelijke institutionele veranderingen hebben overigens niet alleen betrekking op de verhoudingen tussen nationaal niveau enerzijds, sector- en bedrijfsniveau anderzijds, maar ook op de vorm waarin afspraken tussen werkgevers en werknemers worden vastgelegd. De traditionele CAO is een contract dat, overeenkomstig de belangen die zowel werkgevers als werknemers daarbij hadden, een sterk uniformerende werking op de arbeidsvoorwaarden heeft gehad. De vraag rijst of die uni-

formiteit nog wel strookt met het streven naar een grotere flexibiliteit van de onderneming, inclusief de wens van de individuele werknemers om omvang en spreiding van de eigen werktijd te variëren. Men zou daarom naar CAO's kunnen streven waarin zowel aan de collectieve belangen als aan het streven naar individualisering van de arbeidsvoorwaarden recht wordt gedaan. Zo zou bij voorbeeld in CAO's niet een vaste arbeidstijd hoeven te worden vastgelegd, maar zouden grenzen overeengekomen kunnen worden, waarbinnen de arbeidstijd (per dag of per week) zich dient te bewegen. Elke werknemer zou dan de door hem/haar vol te maken arbeidstijd naar eigen inzicht (zij het binnen genoemde grenzen) over een periode van bij voorbeeld een jaar kunnen spreiden.³¹

Bovenstaande consequenties zijn ook van toepassing op de sociaal-democratische organisaties zelf en op hun onderlinge verhouding. In de naoorlogse periode vormden pvdA en nvv in organisatorisch opzicht een los-vaste, vooral door personele unies gekenmerkte, coalitie. Vanaf de jaren zestig zijn zij uit elkaar gegroeid. Wie als reactie daarop, met de recente conflicten rond bij voorbeeld het ziektegeld vers in het geheugen, meent dat pvdA en vakbeweging de organisatorische banden weer nauw moeten aanhalen, vergeet dat de Rooie Familie van weleer het produkt was van een verzuilde samenleving die niet meer bestaat. Bovendien gaat men eraan voorbij dat het min of meer zelfstandig opereren van beide armen van de sociaal-democratie ook de nodige voordelen met zich heeft meegebracht.³²

Waar partij en vakbeweging wel gezamenlijk voor staan is een inhoudelijke herbezinning op het verzorgingsstaat-socialisme, dat in de vakbeweging net zo goed als in de pvdA wortel heeft geschoten. Die heroriëntatie zal gepaard moeten gaan met een herbezinning op de structuur van de eigen organisatie. Voor de pvdA houdt dat in dat ze zich meer openstelt voor

de problemen van de vakbeweging en van de eigen arbeiders-aanhang. Wat de vakbeweging betreft gaat het vooral om het overwinnen van de begrijpelijke koudwatervrees voor versterking van het bedrijvenwerk, en dergelijke.³³ Dat zal echter gepaard moeten gaan met het versterken van het afwegend en coördinerend vermogen op centraal niveau, dat wil zeggen binnen en tussen de verschillende bonden.

Daarmee belanden we bij een verschuiving ten opzichte van het naoorlogs compromis, die de sociaal-democratie in haar geheel raakt. In de jaren na de oorlog kon de samenhang van de arbeidersklasse nog min of meer als een gegeven worden beschouwd; het compromis met de ondernemers diende mede om die samenhang te handhaven. Inmiddels is de differentiatie van de arbeidersklasse (in economisch, sociaal en cultureel opzicht) sterk toegenomen. Vanwege die ontwikkeling, en vanwege de organisatorische consequenties die daaruit voortvloeien, is de samenhang van de arbeidersklasse geen gegeven meer, maar een permanente opgave geworden. Alleen door de belangentegenstelling binnen de arbeidersklasse te erkennen en op basis daarvan de besluitvorming te organiseren — alleen op basis van zo'n afweging, van politieke *coherentie*, kan de cohesie van de arbeidersklasse tot stand worden gebracht. Het 'externe' compromis tussen de klassen is geen middel meer om het 'interne' compromis binnen de klasse te handhaven. Het is nu omgekeerd: het 'interne' compromis is voorwaarde geworden voor het tot stand komen van het 'externe' compromis.

Noten

1—F.L. Polak, 'Automatie: dynamische drijfkracht naar een vernieuwd socialisme', in *Socialisme en Democratie*, jaargang 22, 1965, p. 482-504.

2—Zo werd op het pvda-congres van 1977, bij de vaststelling van het nieuwe Beginselfprogramma, niet dan na lange discus-

sie besloten om handhaving van de band tussen arbeid en inkomen te bepleiten; men sprak zich uit voor een 'verdeling van alle soorten arbeid over allen die *kunnen* werken', in plaats van, zoals een grote minderheid wilde, 'allen die *willen* werken'. Dat deze minderheid inmiddels in de PvdA terrein heeft gewonnen, zou men kunnen afleiden uit het recente, door een breed samengestelde commissie onderschreven WBS-rapport over arbeid, waarin het principe van het arbeidsloos inkomen wordt verdedigd, zij het op praktische gronden vooralsnog afgewezen: *Denken over arbeid*, WBS/Kluwer, Deventer 1982, p. 120 e.v. Ook op het PvdA-congres van april 1983, gewijd aan het thema arbeid, bleek het arbeidsloos inkomen op veel pleitbezorgers te kunnen rekenen. Niettemin werd het uiteindelijk door het congres afgewezen.

Het is verleidelijk om zowel de opvatting van Polak als die van genoemd WBS-rapport te zien als uitdrukking van een 'verzorgingsstaat-socialisme', dat bij de overheid de zorg voor het welzijn van alle burgers deponert. Heeft Polak dan toch meer met de PvdA van na 1966, die hij de rug toekeerde, gemeen dan hij zelf dacht? Had hij, onder wat andere verhoudingen, de goeroe van Nieuw Links kunnen worden?

3—Vgl. de gelijknamige titel van De Jong Edz.'s geschiedenis van het NVV. Fr. de Jong Edz.: *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956.

4—Vgl. de gelijknamige titel van de door Harmsen en Reinalda geschreven beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging: G. Harmsen, B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, SUN, Nijmegen 1975.

5—P. Kalma, M. Krop, 'Verzorgingsstaat en klasse(n)compromis', in *Socialisme en Democratie*, jaargang 39, juni 1982, p. 256-273. Het gebruikte compromis-begrip ontleen we aan A. Bergounioux, B. Manin, *La social-démocratie ou le compro-*

mis, Presses Universitaires de France, Paris 1979. Een hoofdstuk uit dit boek is in vertaling gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, jaargang 38, juli-augustus 1981, p. 345-355.

6—Zie voor een (summer) overzicht *Denken over arbeid* (noot 2), p. 74-89.

7—A. Kloos, 'Arbeidstijdverkorting', in *Socialisme en Democratie*, jaargang 15, 1958, p. 545-556.

8—André van der Louw heeft aan het eind van de jaren zestig wel eens gepleit voor een Partij van de Vrije Tijd.

9—Vgl. bij voorbeeld A. Peper, 'Socialisme en technocratie', in *Wetenschappelijk socialisme*, Bert Bakker, Amsterdam 1982, p. 11-33. Hij schrijft onder andere dat 'in het nieuwe verkiezingsprogramma Weerwerk (1981) een uiterst magere uitwerking wordt gegeven van opvattingen over planning en ordening die in deze tijden van crisis weer naar boven zijn gekomen. Wanneer wij deze vergelijken met (vroegere rapporten van de sociaal-democratie), dan valt de schraalheid nog meer op. In tegenstelling tot (deze) rapporten spreekt uit Weerwerk een geringe kennis van het bedrijfsleven, is de uitwerking van de ordening uiterst globaal en in veel opzichten minder "modern", minder socialistisch en veel "technocratischer".' (p. 30)

10—Vgl. vooral het door de economen Van der Zwan en Driehuis in 1981 gelanceerde 'Drastisch alternatief': W. Driehuis, A. van der Zwan, 'De Nederlandse economie in de jaren 1980-1985', in *Economisch-Statistische Berichten*, 13, 20 en 27 mei 1981. Zie ook de *Haagse Post* van 16 mei 1981 en *Intermagazine* van november 1982.

11—Het betreft hier vooral de vraag of het herstel van de Nederlandse economie nog wel, zoals na de oorlog, overwegend langs de weg van de export kan worden gezocht. Vgl. P. Kalma, M. Krop, 'Verzorgingsstaat en klasse(n)compromis' (noot 5), p. 266.

12—W. Albeda, 'Veranderingen in het arbeidsbestel', in *Economisch-Statistische Berichten*, 1 december 1982.

13—R. Dahrendorf, 'Die Arbeitsgesellschaft ist am Ende', in *Die Zeit* van 26 november 1982; 'Wenn aus Arbeit sinnvolles Tun wird', in *Die Zeit* van 3 december 1982.

14—Dat neemt uiteraard niet weg dat een beleid gericht op herstel van de concurrentiepositie van de Nederlandse bedrijven zeer wenselijk is.

15—Een invloedrijk hedendaags voorbeeld van deze denkwijze is E. F. Schumacher, *Small is beautiful. Economics as if people mattered*, London 1973. Een op de sociaal-democratie toegespitste uitwerking geven J. Strasser, K. Traube, *Die Zukunft des Fortschritts. Der Sozialismus und die Krise des Industrialismus*, Neue Gesellschaft, Bonn 1981.

16—Vgl. voor een genuanceerde poging om arbeidsintensivering van de produktie te verenigen met economische groei in een open economie het energie-scenario van het Centrum voor Energiebesparing. Stuurgroep maatschappelijke discussie energiebeleid, *Het tussenrapport*. Bijlage 5, deel 4: het CE-scenario, Den Haag 1983.

17—Vgl. bij voorbeeld Voedingsbond-FNV, 'Met z'n allen roepen in de woestijn', Utrecht 1980.

18—Vgl. bij voorbeeld Bram van Ojik, 'Basisinkomen', PPR-Studiestichting, Amsterdam 1982 (PPR-Schrift 7).

19—Van der Louw pleit dan ook, heel consequent, voor een stelsel van uitkeringen, gekoppeld aan een arbeidsplicht. Daarbij definieert hij arbeid wel zodanig, dat huishoudelijk werk, vrijwilligerswerk, en dergelijke er ook onder vallen. Vgl. A. van der Louw, *Nieuwe klassenstrijd of solidaire samenleving. Enkele denkbeelden over arbeid, inkomen en vrije tijd*. Inleiding gehouden op een Studium Generale aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam, op 1 september 1982.

20—André Gorz, *Adieux au prolétariat. Au-delà du socialisme*, Ed. Galilée, Paris 1980. Nederlandse vertaling: *Afscheid van het proletariaat*, Van Gennep, Amsterdam 1982.

21—Zie voor dit begrip B. Teriet, 'Die Wiedergewinnung der

Zeitsouveränität', in *Technologie und Politik*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1977. Meer recent is B. Teriet, 'Arbeitszeitflexibilisierung', in *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, 12 februari 1983.

22—'Resolutie Arbeid', in *Voorwaarts*, pvdA-ledenblad, 7 juni 1982, p. 24.

Het pvdA-congres van april 1983 heeft dit standpunt overigens genuanceerd en zich uitgesproken voor verkorting van de werktijd per dag óf per week.

23—'Resolutie Arbeid', p. 24.

24—Zie hierover ook H. van Stiphout, 'Arbeid. Wenselijkheden en maatschappelijke dynamiek', in *Socialisme en Democratie*, jaargang 40, januari 1983, p. 26-30.

25—Vgl. bij voorbeeld L.U. de Sitter, *Op weg naar nieuwe fabrieken en kantoren*, Kluwer, Deventer 1981. Essentieel voor De Sitter is vooral de verandering van de arbeidsverdeling. 'Het werkdomein, dat wil zeggen: het aantal aan één persoon toegewezen taken wordt groter, de coördinatie van deze taakdelen is een eigen verantwoordelijkheid en er is participatie ten aanzien van de coördinatie én ontwikkeling van het eigen werkdomein ten opzichte van de overige complementaire werkzaamheden in de arbeidsomgeving. Dit houdt in dat de arbeidscyclus langer wordt, de vereiste opleidingseisen toenemen, dat er leermogelijkheden worden geschapen en dat invloedskansen en verantwoordelijkheid toenemen.' (p. 240)

Het begrip 'Tayloristisch' verwijst naar F. W. Taylor, grondlegger van het zogenoemde 'scientific management', dat uitgaat van een sterke opsplitsing van taken en een strakke hiërarchie. Vgl. F. W. Taylor, *Principles of scientific management*, 1911.

26—Vgl. over het begrip 'dubbele arbeidsmarkt' bij voorbeeld M. Mok, 'Is er een dubbele arbeidsmarkt in Nederland?', in *Pre-adviezen van de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1975.

27—Vgl. het interview met FME-voorzitter Ter Hart in de *Haagse Post* van 12 december 1981. Zijn uitspraken waren gebaseerd op een interne nota van de FME, 'Kiezen voor de toekomst'.

28—Vgl. bij voorbeeld Ad Voerman, districtshoofd van de Industriebond-FNV, over het werken met 'kwaliteitscontrolekringen' in Japan, *De Groene Amsterdammer*, 6 januari 1982. Het gaat om 'mensen die in een werkploeg samenwerken maar tegelijkertijd verantwoordelijk zijn voor de verbetering van het product waar ze mee bezig zijn en ook voor hun werkomgeving [...]. Het opmerkelijke [...] is dat veranderingsvoorstellen rechtstreeks van de mensen op de werkvloer komen. Bij ons is dat nog maar in een beginfase, hoe lang zijn we nu bezig met de kwaliteit van de arbeid?'

Voerman concludeert uit de ervaringen die hij tijdens een studiereis door Japan heeft opgedaan, dat de Nederlandse vakbeweging voorop zou moeten lopen bij het streven naar modernisering van het productieapparaat, desnoods tegen het conservatisme van ondernemers in. 'Het vakbondsbeleid zou er op gericht moeten zijn innovatie af te dwingen. Je zou tegen ondernemers moeten zeggen: zorg maar dat er een beleidsplan op tafel komt, zodat de tent binnen vijf jaar volstrekt geïnnoveerd is en nieuwe producten kan maken. Dan maken we afspraken over het opleidingsnivo van mensen, hoe het moet worden opgezet met arbeidstijdverkortings om het beschikbare werk te verdelen.'

29—Vgl. P.J. Vos, 'Arbeidsbeleid en aanbodeconomie', in *Pre-adviezen van de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen 1982. Vos pleit voor een grotere loondifferentiatie binnen bedrijven, maar niet, zoals de meeste 'aanbod-economen', op individuele basis. 'Bij een vernieuwing van de productie-organisatie zal er nog minder aanleiding zijn de individuele prestaties los te zien van die in de groep waarin men werkt. De individuele bijdrage aan de

groepsproductie valt daarvan niet te splitsen. Het toenemend belang van kwaliteitszorg en controle-werkzaamheden maakt voorts de prestaties moeilijk meetbaar, zodat de periode van meting langer zal worden. Beloningssystemen zullen daarom overwegend groepssystemen zijn, die voor een langere periode vaste beloning kennen, eventueel aangevuld met een aan de groep of het bedrijfsonderdeel toegerekend deel van de productieopbrengst.' (p. 41)

30—Deze term is ontleend aan R. Bahro, *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Köln/Frankfurt am Main 1977. Nederlandse vertaling: *Het alternatief*, Van Gennep, Amsterdam 1981. Bahro meent een 'überschüssiges Bewusstsein' waar te nemen in de industriële samenlevingen, in de zogenaamde socialistische landen in het bijzonder. 'Heute mehr denn je existiert auf allen Ebenen teils aktuell, teils potentiell ein menschlicher Qualifikationsüberschuss, der unter den bestehenden Produktionsverhältnissen prinzipiell nicht herausgefordert bzw. ausgenutzt werden kann, vielmehr einem ständigen Druck auf seine Reduktion unterliegt.' (p. 206) Overigens gaat Bahro veel verder dan wij. Hij bepleit niets minder dan een volledige 'Aufhebung der alten, vertikalen Arbeitsteilung'. (p. 321)

31—Vgl. B. Teriet, 'Die Wiedergewinnung der Zeitsouveränität' (noot 21).

32—Men kan daarbij denken aan de ombouw van SDAP en pvda tot brede volkspartijen, die zonder een zekere afstand tot de vakbeweging waarschijnlijk veel moeilijker zou zijn geweest. Iets dergelijks geldt voor het samengaan van NVV en NKV tot FNV.

Nog duidelijker in dit verband is de gebleken openheid van de pvda (en, in mindere mate, ook van de Nederlandse vakbeweging) voor de eisen van de vanaf het eind van de jaren zestig opgekomen nieuwe maatschappelijke bewegingen. In landen waar de band tussen sociaal-democratische partij en vakbe-

weging hechter is (Engeland, Duitsland), was deze openheid geringer. Ook al meent men, als wij, dat de ontwikkeling in Nederland inmiddels te ver is doorgeschoten, dan hoeft men nog niet het in ere herstellen van de 'Rooie Familie' te bepleiten.

33—Vgl. A. Teulings (red.), F. Leijnse, F. van Waarden, *De nieuwe vakbondsstrategie. Problemen en dilemma's in loonpolitiek en werkgelegenheidsbeleid*, Samson, Alphen aan den Rijn/Brussel 1981, p. 242-243: 'Met de beste wil van de wereld kan binnen het vakbondswerk in de bedrijven nog geen groot-scheepse beweging in (de richting van het bedrijvenwerk) worden waargenomen. Er zijn ook geen of weinig bonden die in dit opzicht aan een doelbewuste activering van hun bedrijfskadergroepen werken, al worden binnen de Industriebonden en de Vervoersfederatie-FNV hier en daar bescheiden initiatieven genomen. De angst voor een verzelfstandiging van het bedrijvenwerk, voor "Engelse toestanden", zoals het in het gangbare vakbondsargon heet, verlamt in dit opzicht iedere ontwikkeling binnen de bonden.'

Profiel

W. A. Bonger

1. Wetenschap en ideologie

De betekenis van de Amsterdamse hoogleraar in de sociologie en de criminologie, W. A. Bonger (1876-1940) is vooral gelegen in zijn bijdragen aan de sociale wetenschappen en aan het sociaal-democratisch denken. Dat maakt het moeilijk hem te plaatsen. Het is immers gebruikelijk — zeker in de sociologie — om degenen die zich met samenlevingsvraagstukken bezighouden in twee groepen te verdelen: beoefenaren van wetenschap en beoefenaren van politiek. Veel artikelen over Bonger bevatten dan ook twee delen: het ene gaat over de wetenschapsman, het andere over de sociaal-democraat. Maar zo'n onderscheid kan leiden tot miskennis van wat nu juist het bijzondere is in Bongers oeuvre: het vruchtbaar samengaan van sociaal-democratische met sociaal-wetenschappelijke inzichten.¹

Om voor dat amalgaam waardering te kunnen opbrengen is het nodig enige afstand te nemen van de tweedeling tussen 'ideologie' en 'wetenschap'. In Bongers studententijd verweten beoefenaars van het 'wetenschappelijk socialisme' de 'burgerlijke' wetenschapslieden dat ze zich bezighielden met legitiemingen van het kapitalistische stelsel, met ideologie dus, en dat men zich voor werkelijk wetenschappelijke inzichten in het maatschappelijk leven diende te wenden tot de grote theoretici van de Tweede Internationale. De universitaire geleerden op hun beurt kwalificeerden het 'wetenschappelijk socialisme' als een poging het programma van de sociaal-democratische partijen te voorzien van een wetenschappelijk ogende façade,

als ideologie dus, en ze eisten het predikaat 'wetenschappelijk' op voor hun eigen werk. De woorden ideologie en wetenschap fungeerden als wapens en schilden in een gevecht om hege- monie op het terrein van de studie van sociale verschijnselen. Ze maakten het moeilijk om te zien hoe hoog het wetenschap- pelijk gehalte was van sommige uitgesproken politieke ge- schriften, en hoe zwaar ideologisch geladen sommige als we- tenschappelijk gepresenteerde publikaties waren. Het begrip- penpaar verhult vaak meer dan het onthult, omdat het zelf ideologische functies heeft te vervullen.²

Dat Bonger in zijn sociaal-wetenschappelijk werk niet schroomde om gebruik te maken van ideeën uit de sociaal- democratische literatuur, viel zijn tijdgenoten direct op bij het verschijnen van zijn dissertatie. Zo schreef de Amsterdamse sociaal-geograaf en etnoloog, S. R. Steinmetz: 'Het is geheel doordrongen van en beheerst door de marxistische overtuig- ing van de auteur. Men behoudt tot het einde toe de indruk, dat hij met zijn "conclusies" had kunnen beginnen, dat hij ze eigenlijk van te voren reeds alle gekend heeft. En dit stempelt het boek tot een partijschrift, al is 't een zeer grandioos. Het is meer de verdediging van een stelling, elders gewonnen, dan het relaas van een objectief onderzoek. Bongers' boek mag, zover mijn kennis reikt, als een van de grondigste, uitvoerigste en geleerdste studiën van een bepaald probleem in de gehele marxistische literatuur gelden. Het heeft de voor- maar niet minder al de nadelen van het hoogst éénzijdig, partijdig, bui- tenwetenschappelijk standpunt, waarop de schrijver staat.' (Steinmetz, p. 2)³

Die kritiek is later nog vele malen herhaald, niet steeds even vriendelijk en zelden zo mooi geformuleerd. Het valt dan ook niet te ontkennen: Bongers werk is in politiek opzicht verre van neutraal. Maar deze vooringenomenheid bood hem een zekere bescherming tegen een aantal veronderstellingen, die in de sociale wetenschappen van zijn dagen behoorden tot de

opinions reçues. In zijn bespreking wekte Steinmetz de suggestie dat zijn eigen werk van ideologische smetten vrij was en ongetwijfeld was hij daar zelf van overtuigd. Op hedendaagse lezers maakt zijn werk echter de indruk niet minder doordrenkt te zijn van ideologische *partis pris* dan dat van Bongers. Wat hij schrijft over de karakters van volken en van rassen, over de dreigende degeneratie van het erfelijk materiaal, over de wenselijke overheidsmaatregelen op eugenetisch gebied, is niet alleen verouderd en enigszins 'verdacht' geworden, het is ook eng verbonden met de destijds gangbare biologistische variant van de conservatieve ideologie. Maar juist omdat dat type conservatisme destijds zo gewoon was, viel het Steinmetz en velen van zijn tijdgenoten niet op als een 'éénzijdig, partijdig, buitenwetenschappelijk standpunt'. Degenen die er wel heftig tegen fulmineerden waren sociaal-democratische intellectuelen, zoals Henriëtte Roland Holst, die in *De Nieuwe Tijd* vele pagina's vulde met een bestrijding van Steinmetz' 'naturalistische sociologie'.⁴

Bongers ideologische bevangenheid maakte hem van meet af aan als het ware immuun voor die sociaal-wetenschappelijke denkbeelden, die veel sociologische publikaties uit die tijd voor tegenwoordige sociologen tot antiquiteiten maken. Zijn werk steekt daarnaast af als verrassend modern. Misschien was een zekere mate van kritiekloosheid tegenover het 'wetenschappelijk socialisme' rond 1900 in Nederland wel één van de weinige manieren om de invloed van biologistische vooroordelen op sociologisch terrein te kunnen weerstaan. In elk geval waren Bongers eigen vooringenomenheden veel minder verhuld dan die van zijn opponenten: omdat ze ongewoner en dus opvallender waren moest Bongers ze telkens expliciteren en omstandig verdedigen.

Had Bongers sociaal-democratische gezindheid dus in intellectueel opzicht bepaalde voordelen, zijn pogingen om van de sociologie een erkende academische discipline te maken, wer-

den er door gehinderd. Reeds in een stelling bij zijn proefschrift van 1905 pleitte hij voor de invoering van sociologie als universitair leervak in Nederland. Het lukte pas in 1922. Toen werd hij zelf de eerste hoogleraar in de sociologie en de criminologie. Hij behoorde ook tot de oprichters van *Mensch en Maatschappij*, het eerste wetenschappelijke tijdschrift dat, al was het maar voor een deel, aan de sociologiebeoefening gewijd was. In 1936 kwam op zijn initiatief de Nederlandse Sociologische Vereniging tot stand. Het feit echter dat het een vooraanstaand sociaal-democraat was, die optrad als pleitbezorger van de sociologie, droeg bij tot de traagheid waarmee de erkenning van dat vak in ons land verliep. Zoals in Duitsland, waar sociologie en socialisme eveneens nauw verbonden waren, de eerste leerstoel in de sociologie pas kon worden ingesteld onder de Weimar-republiek, zo kon in Nederland vóór de oorlog alleen maar een gewone leerstoel in de sociologie worden geïnstalleerd aan de Universiteit van Amsterdam, die viel onder verantwoordelijkheid van de gemeente Amsterdam. Niettemin werd Bongers in 1922 pas aangesteld, nadat eerdere pogingen waren mislukt, en ook toen nog werd door zijn politieke vijanden geroddeld dat hij slechts hoogleraar had kunnen worden door 'het gekonkel van rode gemeenteraadsleden en wethouders', om de formulering van Anton Pannekoek te gebruiken. (Pannekoek, p. 110)⁵

Hoe het ook zij, Bongers legde in het vooroorlogse Nederland de fundamenteën voor de universitaire beoefening van sociologie en criminologie. Het heeft iets tragisch dat hij daarmee zelf bijdroeg tot een ontwikkeling die vooral na de oorlog leidde tot de tweedeling tussen sociaal-wetenschappelijke onderzoekers en politiek-ideologische maatschappijbeschouwers, een dichotomie die een goed begrip van zijn werk nog altijd in de weg staat.

2. De 'milieu-leer'

In *Criminalité et conditions économiques* (1905), de dissertatie, geschreven tussen zijn tweeëntwintigste en achtentwintigste jaar, deed Bonger een onderzoek naar de oorzaken van criminaliteit. Hij bestreed verschillende theorieën, die die oorzaken vooral situeerden in de eigenschappen die 'typische misdadigers' zouden kenmerken. Volgens sommige van die theorieën moet men aandacht schenken aan zekere psychologische eigenaardigheden van mensen die zich aan bepaalde soorten van misdadig gedrag schuldig maken; zulke trekken zouden soms gepaard gaan met zekere lichamelijke kenmerken. Veel van de in Bongers tijd prominente misdaad-onderzoekers schonken uitgebreid aandacht aan de erfelijkheid van dergelijke geestelijke en lichamelijke trekken; sommigen kenden vooral aan de factor van het ras een grote betekenis toe. Werden zulke inzichten gebruikt om te komen tot een beleid dat gericht was op afname van de misdadigheid, dan werd de oplossing al snel gezocht in de sfeer van de eugenetiek.⁶

Al vóórdat Bonger zijn proefschrift verdedigde waren er aanvallen ondernomen op dit soort verklaringen. Op internationale conferenties van onderzoekers van de criminaliteit was bij verschillende gelegenheden hevig gefulmineerd tegen deze theorieën, die vooral werden verdedigd door Italiaanse misdaad-onderzoekers, onder leiding van Cesare Lombroso (1835-1909). De critici vond men vooral onder Franse medici, die zich met de studie van het misdadig gedrag bezighielden. A. Lacassagne (1843-1924) en L. Manouvrier (1850-1927) werden beroemd om hun felle opposities tegen Lombroso en de zijnen. Reeds in 1885 verklaarde Lacassagne op het eerste Internationale Crimineel-antropologische Congres in Rome: 'L'important est le milieu social. Permettez-moi une comparaison empruntée à la théorie moderne. Le milieu social est le bouillon de culture de la criminalité; le microbe, c'est le

criminel, un élément qui n'a d'importance que le jour où il trouve le bouillon qui le fait fermenter. Le criminel avec ses caractères anthropométriques et autres ne nous semble avoir qu'une importance très médiocre. Tous ces caractères peuvent se trouver d'ailleurs chez de fort honnêtes gens.' En hij eindigde zijn rede met de woorden: 'Les sociétés ont les criminels qu'elles méritent.'⁷

Bonger kon dus teruggrijpen op argumenten die in 1905 al zo'n twintig jaar oud waren.

Onder de onderzoekers van de criminaliteit had deze discussie echter geleid tot een nieuwe theorie, die van de 'bio-sociologen'. Dezen zochten een compromis tussen de 'aanlegtheorie' en de 'omgevings-theorie'. Iedere misdaad was volgens hen het resultaat van een veelheid van factoren, waarvan sommige met de aanleg te maken hadden en andere met de omgeving. Na de verkettering over en weer door representanten van de 'Franse school' en van de 'Italiaanse school', die typerend was voor de eerste fase in de ontwikkeling van de nieuwe wetenschap van de criminaliteit, was nu de tijd rijp voor een zekere convergentie. Thans ging men ervan uit dat misdadig gedrag het resultaat was van de werking van zowel de individuele aanleg als de natuurlijke en sociale omgeving.

In 1889 werd door de professoren G. A. van Hamel (Amsterdam), Fr. von Liszt (Berlijn) en Ad. Prins (Brussel) de eerste internationale vereniging voor criminologie opgericht: de *Union Internationale de Droit Pénal* ofwel de *Internationaler Kriminalistischer Verein*. Ook deze geleerden waren aanhangers van de theorie, die een synthese was van de aanleg- en de milieu-theorie. De meeste Nederlandse 'criminalisten' behoorden ook tot de 'bio-sociologen'. Kortom: in de tijd dat Bongers aan zijn proefschrift werkte was in de criminologie het 'bio-sociologisch paradigma' het dominerende.⁸

In zijn proefschrift leverde Bongers scherpe kritiek op het toch zo 'redelijke alternatief' van de bio-sociologen. Hij wen-

ste *uitsluitend* aan de factor van 'het milieu' een causale betekenis toe te kennen bij de verklaring van criminaliteit. De persoonlijke eigenaardigheden van misdadigers konden door de onderzoekers geheel en al verwaarloosd worden. Met dit standpunt verwierf Bonger weinig sympathie, men vond hem wat dit betreft veel te dogmatisch. Het is een opinie die men vanaf 1905 tot op heden tegenkomt in de literatuur over Bonger: hij had zeker gelijk wanneer hij – in navolging van de Franse critici van Lombroso cum suis – erop wees dat ook het milieu een belangrijke factor vormde in de aetiologie van de criminaliteit, maar hij overdreef zijn stelling en bracht die daardoor in gevaar, wanneer hij enigerlei invloed van andere factoren dan die van het 'milieu' categorisch uitsloot.⁹

Wanneer Bonger spreekt over 'het milieu' dan bedoelt hij niet de bodem, het klimaat, kosmische invloeden of aardstralen. Men kan het woord 'milieu' vervangen door 'de sociale omgeving'. Met 'de aanleg' of 'de individuele factor' bedoelde hij de kenmerken van de individuen die zich schuldig maken aan bepaalde misdaden. De exclusieve aandacht voor 'het milieu' betekende dat Bonger alle verklaringen van de hand wees, die het sociale verschijnsel criminaliteit herleidde tot eigenschappen van individuen. Een dergelijke atomistische of individualiserende interpretatie kon volgens hem een sociaal verschijnsel nooit verklaren. Bonger erkende dat het, om te begrijpen waarom een bepaalde persoon een misdaad gepleegd had, nodig was op de hoogte te zijn van de individuele eigenaardigheden van die persoon. Maar om criminaliteit als sociaal verschijnsel te bestuderen was kennis van die persoonlijke trekken van geen enkel belang. Nog in 1932 schreef Bonger, onder verwijzing naar Quetelet, 'dat men massale verschijnselen niet moet beschouwen als de optelsom van enige individuele gevallen'. Uit de juiste stelling dat elke misdaad de uitkomst is van de werking van 'individuele factoren' en 'milieu-factoren' volgt daarom *niet* dat zulks ook geldt voor 'criminaliteit als maatschappelijk massa-verschijnsel'.¹⁰

Tegenover de destijds gangbare verklaringen van misdadigheid stelde Bongger dus de 'regels van de sociologische methode'. Hij deed dat overigens zonder ooit naar Durkheim te verwijzen. De filosofische en methodologische beschouwingen die Durkheim aan zijn programmatische uitspraken verbond, ontbreken bij Bongger. Dat hij zijn principiële standpunt nooit in abstracto formuleerde maakte dat hij vaak verkeerd begrepen werd. Velen hielden zijn pleidooien voor een strikt sociologische benadering van sociale verschijnselen voor blijken van een zekere ideologische verblindheid.¹¹

De dissertatie is zeer empirisch van aard. Men hoeft het boek maar even door te bladeren om het grote aantal tabellen en diagrammen op te merken. Evenals *Le Suicide* is het grotendeels gebaseerd op de nauwkeurige bestudering van statistisch materiaal, al had Bongger — meer dan Durkheim — oog voor de tekortkomingen van dat materiaal en voor de waarde van andere typen bronnen. Hij poogde allerlei soorten van criminaliteit in verband te brengen met 'het milieu', dat wil zeggen met de sociale wereld waarin mensen zich bevinden. Het schema van oorzaken en gevolgen dat hij hierbij hanteerde was tamelijk ingewikkeld. Wie in een bepaald soort samenleving (gekaracteriseerd door het niveau van economische ontwikkeling) deel uitmaakt van een bepaalde klasse wordt door een veelheid van (elkaar vaak versterkende) factoren als het ware gestuwd in de richting van bepaalde soorten misdadigheid. Velen weten aan die invloeden weerstand te bieden, sommigen (en dat percentage is zeer stabiel) slagen daar niet in. De factor 'aanleg' bepaalt wie degenen zijn die aan de criminogene invloeden ten prooi vallen, maar voor die kwestie heeft de sociologische onderzoeker van de misdaad geen belangstelling. Het aantal mensen dat zich aan een bepaald soort criminaliteit schuldig maakt, is bij voorbaat vast te stellen. Elk maatschappijtype heeft dus een karakteristieke criminaliteitsstructuur. Populair gezegd: samenlevingen hebben de misdadigers die ze verdienen.¹²

Legde Bongger nu binnen de categorie van 'het milieu' of van 'het sociale' een bijzonder sterke nadruk op de 'economische factoren'? Uit veel besprekingen van zijn werk zou men die indruk kunnen krijgen; ook de titel van het boek wekt een dergelijke suggestie en Bonggers eigen retoriek draagt hiertoe niet weinig bij. Inderdaad was Bongger van mening dat alle sociale verschijnselen die mensen tot misdadig gedrag drijven, verbonden zijn met wat de gehele samenleving fundeert: de produktiewijze. In het boek wordt echter veel meer aandacht besteed aan de uiteenlopende sociale verschijnselen die invloed hebben op de criminaliteit: het huwelijk, het onderwijsstelsel, het stedelijk leven, de godsdienst, de wijze waarop kinderen in het gezin worden opgevoed, de arbeidsomstandigheden, de wooncondities, de organisatie van de prostitutie, de alcohol-verslaving. Wel wordt telkens van elk van die verschijnselen gezegd dat ze 'uiteindelijk' het resultaat zijn van de 'kapitalistische productiewijze', maar verder wordt daar niet uitvoerig op ingegaan.¹³

De discrepantie tussen wat de titel aankondigt en wat het boek in feite biedt wordt minder groot, wanneer men ziet hoe Bongger het begrip economische condities opvat. 'Haast alle auteurs,' schrijft hij, '[...] hebben met elkaar gemeen dat ze een heel beperkte betekenis geven aan de uitdrukking "economische condities", waaronder ze slechts armoede en rijkdom verstaan, en waarvan ze zich niet afvragen of die verschijnselen zelf geen verklaring behoeven en of de economische condities niet een grote invloed uitoefenen op de gehele sociale organisatie. Ze beschouwen ze als aparte verschijnselen, met dezelfde waarde als andere kanten van het sociale leven. Met andere woorden: het meerendeel van de schrijvers is vergeten om de huidige productiewijze en zijn consequenties te verklaren.

Volgens mij daarentegen nemen de economische condities een gans andere plaats in; ze vormen de basis waarop het sociale bouwwerk berust.' (Bongger, 1905, p. 305-306)¹⁴

Omdat hij in het boek het verband wil tonen tussen die 'basis' en de criminaliteit gaat het grootste deel van zijn studie over wat die twee als het ware verbindt: het 'sociale bouwwerk' (in het Frans: *l'édifice social*, in de Amerikaanse editie: *the social structure*). Hij biedt een onderzoek naar de wijze waarop mensen met elkaar samenleven in een kapitalistische maatschappij en de speciale structuur van misdadigheid die dat soort samenleven karakteriseert. Zo bezien is deze dissertatie de eerste grote sociologische studie in Nederland en het eerste uitvoerige sociologische onderzoek naar criminaliteit ter wereld.¹⁵

De gedachte dat men om sociale verschijnselen te verklaren steeds moet zoeken naar samenhangen met andere onderdelen van het *édifice social* en dat verwijzingen naar individuele trekken in sociologisch opzicht irrelevant zijn, is Bonger zijn leven lang trouw gebleven. Het is bij voorbeeld de hoofdgedachte in zijn laatste boek, *Ras en misdaad* (Bonger, 1939).

Die studie attendeert de hedendaagse lezer erop dat één inzicht dat niet bepaald treft door originaliteit, voor Bonger een met moeite bereikt gezichtspunt was. Destijds was de 'milieu-leer' in de sociale wetenschappen allerminst vanzelfsprekend en moest hij telkens weer tegen nieuwe critici verdedigd worden. Zoals Bonger in zijn jeugd de theorieën van de Lombrosianen bestreed, zo bestreed hij in zijn laatste levensjaar de ideeën van de nazistische rassen-theoretici. Dat hij steeds weer dezelfde argumenten moest herhalen, zal hem wel eens het gevoel hebben gegeven dat hij een hopeloze strijd voerde; zijn soms verbitterd klinkende polemische toon wekt die indruk.

Het ging hier natuurlijk niet om een zuiver academische kwestie. Biologische theorieën speelden impliciet in de meer conservatieve politieke denkrichtingen een rol, terwijl men in het linkse kamp de onwankelbare verdedigers van de 'milieu-leer' aantrof. Om hun argumenten kracht bij te zetten konden de sociaal-democraten gebruik maken van de wetenschappe-

lijke betogen van 'hun' Amsterdamse professor (een titel, die toen meer dan thans ontzag inboezemde). Andersom voelde Bongers zich in het politieke leven van jongs af aan thuis bij de sociaal-democraten, wier opvattingen corresponderden met wat hij als socioloog voor waar hield.

Intussen heeft de gedachte dat het in het sociale leven vooral gaat om *nurture* en minder om *nature*, zozeer veld gewonnen dat het een gewoontewijsheid is geworden. Het kost moeite om je voor te stellen dat dat een kleine vijftig jaar geleden nog niet zo was. Hoewel ook de geaccepteerde opvattingen van tegenwoordig hun drijvers en zeloten kennen, kan men naar mijn idee het afnemend belang van biologische verklaringswijzen in de maatschappijbeschouwingen van sociale-wetenschapsmensen en van leken beschouwen als een belangrijke stap vooruit. Aan die ontwikkeling hebben sociologen en sociaal-democraten een belangrijke bijdrage geleverd. Misschien heeft de crisis waarin zich volgens sommigen de sociologie bevindt hier iets mee te maken. De controversiële standpunten van een halve eeuw geleden zijn de clichés van vandaag geworden – er is wat dat betreft geen missie meer te vervullen. (Vgl. Wilterdink, p. 7)

3. *Democratie*

In 1898 trad Bongers toe tot de vier jaar eerder opgerichte SDAP. Hij liet zich erop voorstaan behoort te hebben tot de eerste tweehonderd partijleden. Het programma van die partij was, onder invloed van Frank van der Goes, sterk georiënteerd op dat van de Duitse zusterpartij, de SPD, die de dienst uitmaakte binnen de Tweede Internationale. Nederlandse sociaal-democraten richtten zich in die jaren op de beginselen zoals die waren geformuleerd door Karl Kautsky in het zogenaamde *Programma van Erfurt*. Het was dit type socialisme waarmee Bongers in zijn studententijd kennis maakte.¹⁶

Een opvallende trek van dat socialisme was dat het uitgesproken democratisch was; dat blijkt al uit het wat ouderwetse en germanistische begrip 'sociaal-democraat', dat ik ook in dit stuk steeds gebruik. Dat aspect wordt weleens veronachtzaamd, wellicht mede omdat er lijnen lopen van het socialisme van de Tweede Internationale naar de Oosteuropese staatsideologieën.

Hoe revolutionair de leerstellingen van Kautsky en de zijnen soms ook klonken, wat ze voorstonden was door-en-door democratisch; maar in het Duitsland van hun dagen was dat al heel revolutionair: 'Under German conditions,' schrijft Georg Lichtheim, '[...] democracy was still a revolutionary slogan. Indeed it was easier to compromise with quasi-socialist demands which did not touch the political structure, than to yield to the growing pressure for popular rule. It was the latter, not the former, that constituted the really revolutionary aspect of the Social-Democratic Movement.' (Lichtheim, p. 263)

Dat democratie niet slechts een middel is om het doel, de socialistische samenleving, te bereiken, maar dat het een doel is in zichzelf, dat vindt men duidelijk terug in de geschriften van Kautsky, waarover Kolakowski schrijft: 'Democracy, freedom of the spoken and written word, the right of assembly, and cultural freedom were generally regarded as automatic features of socialist organisation. Kautsky often expressed his view on this subject and always in the same sense. Although, as a matter of history, democratic freedoms have been secured by the bourgeoisie fighting feudal oppression, they belong to the permanent achievement of progress, and socialism without democracy would be a parody of its own first principles.' (Kolakowski, II, p. 49; zie ook p. 54 en Lichtheim, p. 264)

Het Nederlandse equivalent van de Duitse keizer was het koningshuis en dat was een wat minder dankbaar object van politieke agitatie. In het algemeen was het met de democratische beginselen in ons land beter gesteld dan bij de ooster-

buren. Toch konden de politieke emoties hier hoog oplaaien en wel in de kiesrechtstrijd, die overigens niet alleen werd gevoerd door sociaal-democraten, maar ook door linkse liberalen en radicalen. In de kring van studenten waarin Bonger verkeerde was men fel voorstander van het algemeen kiesrecht. Later herinnerde hij zich: 'Het feit dat bijv. de eerste de beste met geld het kiesrecht had dat anderen onthouden werd, wekte reeds bij mij als kind mijn lachlust en verachting op.' (Bonger, 1929, p. 55)

Het proefschrift bood Bonger weinig gelegenheid om van zijn democratisch sentiment blijk te geven; de enige passage waar dat even kon, was die over de 'politieke misdaden'. De schrijver spreekt daar de hoop uit dat in democratische landen de sociaal-democraten langs vreedzame weg aan de macht zullen komen en niet door gewelddadig optreden van hun tegenstanders zullen worden gedwongen tot bloedvergieten. (Bonger, 1905, p. 706)

Naarmate de mogelijkheden om langs vreedzame weg tot het socialisme te geraken volgens Bonger in ons land groeiden en naarmate het links radicalisme sterker de aandacht trok, ging hij zich in publikaties meer met de kwestie van de democratie bezighouden. Zijn latere rol binnen de SDAP lijkt op die van de oudere Kautsky in de SPD. Allebei hielden ze vast aan de beginselen van de sociaal-democratie aan het eind van de negentiende eeuw. Allebei ondervonden ze van de kant van jongere socialisten steeds meer kritiek en werden ze steeds meer gezien als starre figuren, die de nieuwe ontwikkelingen niet meer zo goed konden bijbenen. Allebei weigerden ze om ook maar iets goeds te zien in de Russische oktoberrevolutie, een houding die hen kwam te staan op de beschuldiging *au fond* burgerlijk en conservatief te zijn. Maar de koppigheid waarmee ze de oude principes in ere hielden maakte dat ze al heel snel de contouren zagen van het nieuwe linkse totalitarisme.¹⁷

Bonger formuleerde zijn standpunt het pregnantst in de

brochure *Evolutie en Revolutie* uit 1919, een uitgebreide kritiek op het kort tevoren gepubliceerde *De revolutionaire massa-actie* van Henriëtte Roland Holst. 'Slechts de democratie,' schrijft Bonger hier, 'biedt de partijen de gelegenheid om door kritiek der tegenstanders steeds zelfkritiek te beoefenen, om eigen kracht en die der tegenstanders nauwkeurig te meten, waardoor de meerderheid weerhouden wordt van haar macht een te straf gebruik te maken, integendeel gedwongen is concessies aan de minderheid te doen, daar deze haar anders spoedig over het hoofd groeit. De minderheid wordt op deze wijze er van af gehouden, door zelfoverschatting misleid, malle politieke sprongen en salto mortale's te maken. De democratie m. a. w. garandeert een rustige geleidelijke ontwikkeling der maatschappij, waarbij alle klassen, doch de arbeidersklasse wel het meeste belang hebben.' (Bonger, 1919, p. 24)

Met de 'malle politieke sprongen en salto mortale's' doelde Bonger waarschijnlijk niet zozeer op de bekende 'vergissing van Troelstra' als wel op de machtsgreep van de 'Bolsjewiki', die meenden het socialisme per decreet te kunnen uitroepen, ook al werden ze slechts door een minderheid gesteund. Dat kon volgens Bonger slechts tot ellende leiden en dat bleek ook wel: 'Nadat in de eerste helft van 1917 het morse gebouw van het absolutisme onder de zware slagen van de oorlog ineengeploft was, kwamen in het einde van dat jaar de Lenin's en Trotsky's aan het bewind. De hemel op aarde, zoals mevr. Roland Holst het gelieft te noemen, zou nu in korte tijd verwezenlijkt worden! Hoe deze hemel eruit ziet, weten we uit overvloedig bewijsmateriaal van zeer betrouwbare getuigen, tegenen voorstanders van een socialistisch régime. Deze hemel blijkt machtig veel van de hel te hebben! Honger en ellende, demoralisatie en misdaad, geweld en willekeur hebben Rusland tot ver onder het peil van het Zarisme gebracht.' (*idem*, p. 21)

Dat sommige sociaal-democraten de Russische revolutionairen het voordeel van de twijfel gunnen, omdat hun eigen

tegenstanders voor die bolsjewieken zo 'dodelijk bevreesd' zijn, vindt Bonger dom: 'Alles wat sociaal-democraten tot nu toe heilig was, hebben zijn adepten [bedoeld worden 'de Bolsjewieken'] vertreden, zij hebben geen vooruitgang aan de arbeidende klasse gebracht doch slechts naamloze vermeerdering van ellende. Het is een ziekte, het is de Russische pest! Als de bourgeoisie weent, behoeft het proletariaat nog niet te juichen...' (*idem*, p. 27)

In de laatste alinea's van zijn brochure geeft Bonger een heldere samenvatting van wat naar zijn idee het sociaal-democratisch standpunt behoort te zijn: 'Revolutionair is de sociaal-democratie in die zin, dat zij het fundament der huidige maatschappij, de privaat-eigendom der productiemiddelen, wil omkeren. Het enige middel om deze grootste ommekeer, waarvan de menselijke geschiedenis zal gewagen, tot stand te brengen, is de geleidelijke en vreedzame weg der democratie, voortspruitend uit diepgewortelde overtuiging. Iedere andere poging, staatsgrepen, dictaturen e. d. zal, wijl met de goede gang van het economisch leven onverenigbaar, noodwendig moeten mislukken, zal slechts een chaos en geen hogere orde van zaken brengen. De democratie dus veroveren en volmaken en tegen aanslagen verdedigen doch nimmer aantasten. [...] Het huis waarin een gelukkiger mensheid eens zal komen te wonen zal groot en sterk en schoon zijn en zoals alles wat door mensenheden gemaakt wordt, zal het niet als een luchtkasteel plotseling, doch langzamerhand, steen voor steen verrijzen, en het zal geen revolutiebouw zijn.' (*idem*, p. 43)

Valkhoff schrijft over deze brochure dat hij meer is dan een gelegenheidsgeschrift en 'wel degelijk ook tot Bongers wetenschappelijk werk behoort', maar ook hier is de vraag waar de sociaal-democraat Bonger aan het woord is en waar de aspirant-hoogleraar de pen van hem overneemt irrelevant. (Valkhoff, p. LXXV)

Tot welke categorie *Problemen der democratie* (1934), een

boek dat Bongers in 1934 publiceerde, gerekend moet worden, is voor de besprekers nooit een probleem geweest. Alleen al de ondertitel 'Een sociologische en psychologische studie' gaf duidelijk aan dat van een academisch geschrift sprake was. Bongers onderzoekt hier de geschiedenis en het functioneren van de democratische bestuursvorm en verdedigde deze tegen de steeds talrijker wordende critici. De achtergrond van het boek wordt gevormd door wat de schrijver in het eerste hoofdstuk geografisch schetst: 'Europa is in overgrote meerderheid ondemocratisch geworden.' (Bongers, 1934, p. 5) Ook in Nederland klonken de stemmen van antidemocraten in vele gedaanten steeds luider en het boek is mede geschreven om hen wapens uit handen te slaan.

De beste passages zijn die waarin Bongers de democratie verdedigt met argumenten die sterk doen denken aan Poppers verdediging van *the open society*, zoals bij voorbeeld in dit fragment: 'De democratie heeft in haar credit staan – en hiermede zijn wij aan een buitengewoon belangrijk punt gekomen – dat zij het enige middel is om maatschappelijke machtsverschuivingen op *vreedzame wijze* te registreren; machtsverschuivingen vooral beperking der economische vrijheid ten behoeve van meer economische gelijkheid betreffende. De geschiedenis is vol van gewelddadige klassestrijd en met de 19^e en 20^e eeuw zou het evenzo gesteld zijn geweest, als de democratie niet was gekomen. Wie afkerig is van geweld, wie ook begrijpt dat het moderne industrialisme minder dan enig ander economisch systeem dergelijke schokken kan verdragen moet daarom alleen reeds de democratie hooghouden. [...] Al mocht de democratie ook alle fouten hebben, die haar vijanden haar toedichten, dan zou zij toch boven iedere andere bestuursvorm vóór hebben, dat zij volgens haar wezen de mogelijkheid heeft, deze fouten te verbeteren.' (Bongers, 1934, p. 108-109)

Intrigerend is Bongers stelling dat democratische vormen als het ware vanzelf ontstaan: zowel onderzoek van het vrije

verenigingsleven als studie van primitieve samenlevingen voert tot de conclusie dat mensen zich steeds alsof het vanzelfsprekend is op een democratische manier organiseren. De vraag is dan waarom op het niveau van de nationale staat de democratie zo zeldzaam is en in Bongers tijd steeds meer plaats moet maken voor 'autocratische' stelsels.¹⁸

Ook deze academisch ogende studie had een partijpolitieke strekking. Zo is er de vele malen herhaalde stelling dat het 'selectiebeginsel' inherent is aan moderne democratische stelsels, dat goede democraten zich daarvoor niet behoren te generen, maar er 'rond voor uit moeten komen'. Dit accent op de mechanismen die moeten garanderen dat de democratisch gekozenen ook werkelijk de meest bekwame mensen zijn, blijkt enkele tientallen pagina's later goed van pas te komen bij het hekelen van een aantal in de SDAP gegroeide praktijken, die Bongers wrevel wekten. Vooral het feit dat enkele SDAP-gemeenteraadsleden door de Federatie Amsterdam waren genoopt af te treden omdat ze zich niet hadden gehouden aan een 'bindend advies', was Bonger een doorn in het oog. Een woedend commentaar over deze ophefmakende kwestie, dat hij twee jaar eerder in de *Socialistische Gids* had geplaatst, nam hij bijna integraal in zijn boek over de democratie over. In zulke passages lijkt het geleerde betoog plotseling te veranderen in een voor intern gebruik bedoeld pamflet.¹⁹

In het laatste deel van zijn boek pleitte Bonger voor verschillende maatregelen, die ertoe konden bijdragen dat in de sociaal-democratische partij het selectiebeginsel beter tot zijn recht zou komen. Eén daarvan is deze: 'De leeftijd, waarop men lid der Partij kan worden is achttien jaar. Dit is uit een selectionistisch oogpunt onverdedigbaar. Jongelieden, die nauwelijks droog achter de oren zijn, behoren geen invloed op belangrijke politieke kwesties te hebben. De grens moet minstens die der meerderjarigheid (21 jaar) zijn, de grens voor het vervullen van functies moet daar nog boven liggen. Een andere

oplossing zou zijn, wanneer men vanaf 18 jaar tot 21 resp. 23 jaar slechts aspirant-leden toeliet, die geen stemrecht en geen discussierecht moesten hebben. Een uitnemend middel om de jeugd eens wat bescheidenheid te leren en de Partij op een hoger niveau te brengen.' (Bonger, 1934, p. 138)

Toen Bonger twee jaar later het initiatief nam tot oprichting van de Nederlandse Sociologische Vereniging zorgde hij ervoor dat maatregelen die hij in zijn boek had bepleit, statutair werden vastgelegd. Zo zei hij in de rede bij de oprichtingsvergadering dat de vereniging ook 'aspirant-leden' zou toelaten. 'Ik denk hierbij aan studenten en pas afgestudeerden, die bijzondere belangstelling voor onze wetenschap tonen. Als leden opnemen kan men ze niet, doch het valt te overwegen of de vereniging een beperkt aantal als toehoorder op haar werkvergaderingen niet kan toelaten.' Opvattingen over een goed functionerende democratische organisatie, die in de SDAP op weerstanden stuitten, kon Bonger in 'zijn' NSV heel wat gemakkelijker in praktijk brengen.²⁰

Valkhoff schrijft dat *Problemen der democratie* vóór de oorlog binnen de arbeidersbeweging van belang was in de verdediging van de kwetsbare democratie. Het boek werd gebruikt op kadercursussen van de partij, cursussen van het Instituut van Arbeidersontwikkeling en zelfs van de AJC, al kan men zich niet voorstellen dat het bovenstaande citaat daar in vruchtbare aarde viel. Bonger, schrijft Valkhoff, 'heeft er niet weinig toe bijgedragen om een aantal mensen de waarde van de democratie te doen beseffen, toen deze aangevallen en bedreigd werd.' (Valkhoff, p. Lxxx) Maar ook Bonger kon niet voorkomen dat in 1940 de democratie in Nederland ten onder ging en het Duitse totalitarisme, waartegen hij in zulke krachtige taal had gewaarschuwd, ook hier ging heersen. Op de dag van de capitulatie pleegde Bonger zelfmoord. In zijn laatste brief schreef hij: 'Ik zie voor mij geen toekomst meer, en ik kan niet bukken voor dat tuig, dat nu gaat heersen.'²¹

4. Een verlichte geest

In de jaren dat Bongers rechten studeerde moet er in Nederland een tamelijk benepen atmosfeer hebben geheerst. Dat valt bij voorbeeld op te maken uit de *Herinneringen* van Aletta Jacobs, die vertelt dat men het woord 'prostituée' in een fatsoenlijk gezelschap niet in de mond mocht nemen en dat de rechtse pers op haar lezing over prostitutie uit 1897 reageerde met verdachtmakingen en beledigingen. Des te groter is het contrast met de kring van Amsterdamse socialistische studenten, waarin Bongers een vooraanstaande rol speelde. In het *Socialistisch Leesgezelschap*, een organisatie van studenten die zich vooral bezighielden met de studie van sociaal-democratische leerstukken, werd zeer vrijmoedig gedebatteerd over onderwerpen die voor veel andere Nederlanders taboe waren. De weerslag van die debatten vindt men in Bongers dissertatie. Daarin valt bij voorbeeld zijn standpunt op over homoseksualiteit. Hij ziet dat als een aangeboren en onveranderbare geneigdheid, die niemand tot last is en die dan ook wel spoedig uit de strafrechtboeken zal verdwijnen. Deze visie dankte hij aan lezing van het werk van Aletrino, maar zijn vriendschap met de dichter Adama van Scheltema, die in zijn studententijd gebukt ging onder een weinig gelukkig homoseksueel liefdesleven, zal er zeker toe hebben bijgedragen.²²

Maar ook in vele andere opzichten is het proefschrift vooruitstrevend. De lange passages die gewijd zijn aan de onderdrukking van vrouwen in de kapitalistische samenleving, klinken de hedendaagse lezer vertrouwd in de oren. Bongers opvattingen dat kinderen beter door beroepspedagogen kunnen worden opgevoed dan door hun eigen moeders, zal sommige lezers misschien verbazen. Toch passen die passages en bij voorbeeld ook die over prostitutie in de denktraditie van het 'wetenschappelijk socialisme'. Bongers week hier niet af van wat

werd geschreven door Duitse sociaal-democratische auteurs als Engels, Bebel, Kautsky en Klara Zetkin.²³

Al was de openhartige behandeling van deze thema's rond 1900 nogal gedurfd, de critici maken niet de indruk er erg van geschrokken te zijn. Dat werd anders toen Bonger deze zelfde gezichtspunten naar voren bracht in de jaren dertig, in ons land een bloeiperiode van 'fatsoensrakkerij'. De weerstanden die hij toen opriep hingen waarschijnlijk ook samen met het feit dat nu niet een heethoofdige promovendus aan het woord was, maar een alom gerespecteerd hoogleraar, die zitting had in vele commissies en bestuursorganen. .

Een vriendelijke inleiding van zijn hand bij een boekje ter verdediging van de positie van homoseksuelen, kwam hem bij voorbeeld te staan op kritiek in het blad dat hij zelf redigeerde, *Mensch en Maatschappij*. Daar schrijft H. van der Hoeven: 'En als professor Bonger in zijn voorwoord schrijft dat men nimmer erin geslaagd is, te bewijzen dat de homosexualiteit voor de maatschappij *gevaarlijk* is (p. 7), doet de hoogleraar zich dommer voor dan wij van hem gewend zijn.' (Van der Hoeven, p. 325)

Het aardigste voorbeeld van kritiek op Bongers verlichte denkbeelden vindt men op demografisch gebied. In 1936 hield hij een redevoering, getiteld 'De stand van het geboortevraagstuk in Nederland'. Hij onderzoekt daarin aan de hand van het meest recente statistisch materiaal hoe het met dat vraagstuk is gesteld en concludeert dat Nederland het hoogste geboortenoverschot heeft van West- en Midden-Europa. Volgens sommige prognoses, die hij voor optimistisch houdt, zal de bevolking van Nederland zich pas stabiliseren als het getal van vijftien miljoen is bereikt. Een dergelijke omvang acht Bonger 'een ramp'. Niet dat hij meent dat de Nederlanders tegen die tijd van de honger zullen omkomen. Een belangrijk deel van het stuk is gewijd aan weerlegging van de sombere toekomstvisioenen van Malthus, over wie Bonger schrijft dat zijn theo-

rie juist in Nederland bleek te falen: 'De toeneming van de bevolking is niet gepaard gegaan met een toeneming van ellende en armoede. Integendeel: men kan zeggen, dat in de laatste vijftig jaar de materiële ellende in Nederland belangrijk is afgenomen.' (Bonger, 1936, p. 246) Waar hij bang voor is, is naast een aantal economische effecten, het verdwijnen van het natuurschoon: 'Amsterdam zal dan aan Haarlem vastgebouwd zijn en Den Haag bijna aan R'dam! Nu kan men optimistisch of pessimistisch zijn over het leven, maar dat men zo'n medelijden zou moeten hebben met de ongebornen, kan er bij mij niet in. Nederland is nu reeds een der landen van de aarde waar een groot deel van het natuurschoon verdwenen is. En dan bedenke men dat de bevolking het dubbele zou bedragen!' (*idem*, p. 250)

Mede om deze ecologische redenen besluit Bonger zijn rede met een pleidooi voor een antinatalistisch overheidsbeleid of in elk geval: stopzetting van de tot dusverre gevoerde pronatalistische politiek.

Deze redevoering, die elf pagina's druks besloeg, kwam Bonger te staan op een zes maal zo lange reactie van de Utrechtse hoogleraar L. van Vuuren, getiteld *Een waarschuwend woord aan het Nederlandse volk*. Dat de Amsterdamse socioloog een verkapt pleidooi hield voor de bevordering van overheidswege van anticonceptie vond Van Vuuren al erg genoeg, maar dat hij als voornaamste motief het natuurschoon aanvoerde, dat verbijsterde hem. (Van Vuuren, p. 13)

In zijn antwoord op deze brochure verdedigde Bonger opnieuw zijn milieuvriendelijke opstelling: 'Wie dat zegt (dat Nederland door zijn geringe omvang en intense bevolking weinig natuurschoon meer heeft en steeds minder krijgt) is belachelijk in de ogen van Prof. v. Vuuren en de clericale pers, die in dezelfde hoorn blaast. Ik wil in de ogen van deze heren dan gaarne belachelijk zijn. Wie Holland van uit de vliegmaschine ziet, krijgt de indruk dat het geen "land" meer is, maar een ge-

civiliseerde en overvolle tuin. Overal steden, groot en klein, overal huizen, akkers en kanalen, overal fabrieken maar slechts weinig natuurschoon meer. Wij hebben nu eenmaal geen Ardennen, geen Schwarzwald en geen Alpen en wij hebben nu ook niet veel bos en hei meer; in natuurreservaten moeten wij onze laatste resten natuurschoon beschermen. Wie deze vreemding van de natuur als iets onbelangrijks beschouwt, is door bevolkingsfanatisme bezeten en kent de betekenis van de natuur voor de mens niet. Dit laatste is wel een der ernstigste ontardingsverschijnselen van deze tijd.' (Bonger, 1937, p. 175)

Dit soort passages wekt de indruk dat Bonger een soeverein gebrek aan belangstelling had voor wat men behoorde te denken over bepaalde kwesties. Niet alleen in debatten met mensen die behoorden tot een andere 'zuil' gedroeg hij zich zo oneerbiedig, ook binnen de SDAP gaf hij voortdurend meningen ten beste die bij veel partijgenoten in slechte aarde vielen. Hedendaagse lezers die wat verbaasd zijn over de culturele betekenis die veel vooroorlogse socialistenvrienden toekenden aan de AJC, kunnen wanneer ze Bonger lezen met een gevoel van opluchting vaststellen dat er ook vóór 1940 sociaal-democraten waren, die deze jeugdbeweging met gemengde gevoelens bekeken: 'Ik zie van nieuwe cultuur niets,' schreef hij. 'Zelfs het uiterlijk — manchestergoed, lange keepjes, hobbezak-jurken, vergietschoenen, de jongens lange, de meisjes korte haren, en allemaal zonder hoed — is niet origineel. Duitse import — een kleine twintig jaar geleden zag ik al dergelijke Wandervögel (burgerlijke!) door de Harz trekken. En wie denkt dat gezellig op de hei kamperen, daar vrolijk dansen en met mooie vlaggen zwaaien een nieuwe cultuur is, moet eerst nog eens zich op de hoogte stellen wat een waarachtig nieuwe beschaving in de wereldgeschiedenis was. In de schrifturen leest men wel veel *over* — een typisch symptoom van artistieke onmacht — maar weinig of niets *van* de nieuwe cultuur.' (Bonger, 1926, p. 378)

Wat was het dat Bonger maakte tot zo'n vrijgevochten den-

ker, iemand die zich bijzonder weinig gelegen liet liggen aan de in zijn tijd en in zijn sociale milieu heersende *opinions chiques*? En hoe kwam het dat we hem achteraf op zoveel punten gelijk moeten geven? Het lijkt me dat dat iets te maken heeft met het feit dat hij als socioloog onder sociaal-democraten en als sociaal-democraat te midden van sociale-wetenschapsmensen iets verder kon kijken dan degenen die helemaal opgenomen waren in één van die twee kringen. Veel sociaal-democraten zagen in Bonger de alles relativerende, koel rationalistische wetenschapsman, verstoken van warm socialistisch sentiment. In de universitaire gemeenschap viel hij op met zijn pleidooien voor denkbeelden die buiten de kring der sociaal-democraten nog maar op weinig begrip konden rekenen en die hij bovendien formuleerde op een strijdlustige toon, die in de wetenschappelijke wereld nogal ongewoon klonk. Velen in de sociaal-democratische partij én aan de universiteit zagen hem als een man die weliswaar grote kwaliteiten bezat, maar die er soms toch wel erg vreemde standpunten op na hield. En hoe onverzoenlijker Bonger die standpunten verdedigde ('Wie het anders meent, weet er niets van,' placht hij volgens Ankersmit vaak uit te roepen), des te meer manoeuvreerde hij zichzelf in een excentrische positie. Die positie stelde hem enerzijds in staat voortdurend zijn onorthodoxe en kritische commentaren te leveren, maar betekende anderzijds zijn toenemend isolement in de partij en in de universiteit.

5. De receptie van Bongers werk in de sociale wetenschappen

Het hoeft na het bovenstaande geen verbazing te wekken dat Bonger aan het eind van zijn leven in de SDAP en in de universiteit wat op de achtergrond raakte. Toen de *Socialistische Gids*, het wetenschappelijk orgaan van de partij, dat hij had helpen oprichten en waarvan hij volgens Ankersmit gedurende

tweeëntwintig jaar 'de ziel en onbetwiste leider' was geweest, werd opgeheven en plaats moest maken voor het door 'jongelieden' als Henk Brugmans en Jan Tinbergen geredigeerde *Socialisme en Democratie* vatte hij dat begrijpelijkerwijs op als een poging om hem uit te rangeren. In de sociologie was er rond Steinmetz een soort 'schoolvorming' ontstaan, terwijl Bongers daar niet goed in slaagde, het ook waarschijnlijk niet ambieerde.²⁴

Na zijn dood verschenen er enkele uitstekende stukken over zijn werk, onder meer van de reeds genoemde Valkhoff; daarna werd het stil. De opkomst van een methodologische catechismus, die de strikte scheiding van politieke en zuiver wetenschappelijke uitspraken voorschreef, vergrootte ook niet de ontvankelijkheid voor zijn geschriften. In de sociale wetenschappen keerde men zich steeds meer af van vooroorlogse Nederlandse onderzoekstradities en oriënteerde men zich meer en meer op Amerikaanse benaderingen, waarin het historisch element, dat Bongers werk karakteriseerde, was verdwenen. Geleidelijk aan raakte zijn werk vergeten. In de criminologie bleef zijn dissertatie gelden als een klassieke studie, in de sociologie viel zijn naam nog maar zelden.

Toen aan het eind van de jaren zestig de Amerikaans georiënteerde 'academische sociologie' van verschillende kanten hevig werd bekritiseerd en er een hoogconjunctuur ontstond in 'alternatieve richtingen', was er een kortstondige en ambivalente 'Bongers-revival'. Marxistische sociologen en 'kritiese' criminologen, die hun benaderingen enig cachet poogden te geven door huns inziens veronachtzaamde voorlopers aan de vergetelheid te ontrukken, spoorden een nieuwe studentengeneratie aan om zich weer eens in het werk van Bongers te verdiepen. Zijn voornaamste boeken werden herdrukt en op congressen viel zijn naam weer. Maar bij een wat ernstiger bestudering van zijn werk bleek al spoedig dat deze socioloog en criminoloog er wel erg veel ideeën op na hield die slecht

strookten met wat zijn herontdekkers zelf voorstonden. Het 'marxisme' van Bonger was nu juist van het soort waarvan deze alternatieve wetenschappers zich voortdurend distantieerden. De beroemde passage in het *Vorwort* tot de *Kritik der politischen Ökonomie* was voor Bonger de *locus classicus* van het marxistisch denken en hij citeerde de zinnen vele malen. Bij hem geen twijfel over de precieze betekenis van *bedingen* en *bestimmen*, bij hem geen subtiliteiten over 'de laatste instantie'; de economische verhoudingen waren in het sociale leven van doorslaggevende betekenis en dat was dat.

De criminologen Taylor, Walton en Young gaven er in een hoofdstuk getiteld 'Marx, Engels en Bonger over misdaad en sociale controle' blijk van het gezelschap van de Nederlandse criminoloog bij nader inzien wat g \hat{e} nant te vinden. Waarom ze zo benauwd waren voor identificatie met het werk van hun grote voorganger blijkt duidelijk uit deze regels: 'It is perhaps not so hard to equate his [bedoeld wordt: Bongers] socialism with that of the leadership of the Soviet bloc, which are currently engaged in their own "war" against crime, utilizing the characteristically empiricist methodology of positivist social science.' (Taylor e. a., p. 235)

Dat Bongers aanpak in allerlei opzichten de canons volgt van de 'positivistische sociale wetenschappen', is waarschijnlijk een zonde in de ogen van de auteurs van het boek *The New Criminology*. Het zijn vooral de verwantschappen tussen het Kautskiaanse marxisme en de leerstellingen van de Oost-europese staatsideologieën, die deze criminologen deden vrezen dat ze door hun *mésalliance* met Bonger wel eens beschuldigd zouden kunnen worden van *guilt by association*. Daarom moest deze levenslange bestrijder van alles wat zweemde naar totalitarisme, via een formulering die alle vluchtwegen open laat, in verband worden gebracht met Brezhnevs politiestaat.

In een veel intelligenter artikel, van de hand van Barry Mike, wordt men getroffen door dezelfde smetvrees. Aan het eind

van dat stuk vraagt de auteur zich af of Bongers type marxisme dient te worden verwezen naar de vuilnisbak van de geschiedenis, een *unheimische* metafoor, waarvan marxisten zich nog steeds graag bedienen. Mike antwoordt bevestigend, maar voegt eraan toe dat de 'inadequacies of Bonger's theory' niet samenvallen met 'the inadequacies of a Marxist theory of criminology in general'. (Mike, p. 237) Ook hier zien we het onaangename tafereel van een criminoloog die niet weet hoe snel hij zich moet bevrijden van het compromitterende gezelschap van zijn illustere voorganger.

Wil men Bongers werk situeren binnen een sociologische traditie, dan doet men er goed aan de grenzen wat ruimer te trekken dan deze auteurs hebben gedaan. In de geschiedenis van het sociologisch denken kan men een stijl onderscheiden, die is aan te duiden met de term 'historische sociologie'. Het is een benadering die sociale verschijnselen plaatst in een lange-termijnperspectief. In de negentiende-eeuwse sociologie was het de dominerende stijl van werken in de sociale wetenschappen. Vanaf de jaren twintig van deze eeuw begon echter een andere aanpak te overheersen, die samenlevingen uiteen legde in stelsels van ingenieuze, maar ahistorische categorieën, die 'modellen' creëerde, die achter de dynamische sociale realiteit de onbeweeglijke 'structuren' trachtte bloot te leggen. In de late jaren zestig raakte deze werkwijze op zijn beurt in het defensief en herleefde de belangstelling voor de historische sociologie, die intussen door minder prominente sociologen en door sociologisch georiënteerde historici verder was ontwikkeld.

Bongers werk hoort thuis in deze historisch-sociologische traditie. In zijn studies beziet hij zijn voorwerp van onderzoek telkens onder het historisch gezichtspunt. Of hij nu in 1905 schrijft over het monogame huwelijk, in 1922 over de evolutie van de moraliteit, in 1934 over de democratie of in 1939 over het verschijnsel oorlog, telkens probeert hij greep te krijgen

op wat hij onderzoekt door na te gaan hoe het geworden is tot wat het nu is. Wederom moet men bedenken dat Bonger een sociaal-democraat was, wiens visie op maatschappelijke problemen was ontwikkeld bij de lezing van de klassieke werken van het wetenschappelijk socialisme. Zoals veel van zijn partij- en generatiegenoten had *Die Ursprung der Familie* van Friedrich Engels hem sterk beïnvloed. In zijn dissertatie is Engels de meest geciteerde schrijver, Kautsky komt op de tweede plaats. In de colleges, die Bonger in de jaren twintig en dertig gaf, maakte hij nog altijd gebruik van de terminologie in het evolutiemodel van Morgan en Engels, volgens hetwelk de mensheid zich heeft ontwikkeld van 'wildheid' via 'barbarij' naar 'civilisatie'. Het is een typisch negentiende-eeuwse leer: universalistisch, optimistisch, unilineair, een ijzeren wet van de sociale ontwikkeling.

In zijn latere werk maakt Bonger een veel moderner indruk, maar het feit dat hem geen adequatere conceptualisering van sociale ontwikkeling ter beschikking stonden, vormde een merkbare handicap. Hoezeer hij zich daar ook zelf bewust van was, blijkt indirect uit het voor zijn doen grote enthousiasme, waarmee hij in Nederland het werk aanbeval van twee Duitse sociologen, die – tegen de hoofdstroom in – de historisch-sociologische traditie nieuwe impulsen gaven: Karl Mannheim en Norbert Elias. Bonger was zeer onder de indruk van het werk van Mannheim en slaagde er omstreeks 1935 in om hem voor een lezing naar Amsterdam te halen (mededeling H. Bonger). Het hoofdwerk van Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation* (1939), werd door Bonger kort na het verschijnen gerecenseerd. Hij behoorde tot het handjevol recensenten dat meteen inzag hoe radicaal Elias brak met de oude evolutietheorieën en er toch in slaagde lange-termijnontwikkelingen helder in beeld te brengen.

Volgens zijn korte bespreking, die postuum werd gepubliceerd in *Mensch en Maatschappij*, ligt het 'zwaartepunt' in het

tweede deel: 'De schildering van de feodaliteit en haar overgang in een nieuwe maatschappelijke organisatie, het ontstaan van de nieuwe staatsvorm, kan niet anders dan monumentaal genoemd worden. Het allerbelangrijkste van het boek is echter de weergave van de enorme veranderingen op ander gebied, die de eerstgenoemde tengevolge hebben, met name op het gedrag der mensen en op hun psyche. Hoe uit de uitwendige dwang, waaraan de middeleeuwse mens onderworpen was, de inwendige zelf-discipline, die het kenmerk der moderne beschaving is, gegroeid is. Uit een sociologisch oogpunt is dit exposé niet anders dan schitterend te kwalificeren. Zonder bedoeling van de mens is als het ware vanzelf, de maatschappij en daarmee hij zelf veranderd. "Durch die Menschen, nicht von den Menschen." (Heterogonie der Zwecke). De referent kent weinig werken, waarin het verband tussen sociologie en psychologie zo treffend is aangegeven.' (Bonger, 1940, p. 284)

Men kan Bonger zien als een brugfiguur tussen twee soorten sociologisch ontwikkelingsdenken: het negentiende-eeuwse sociaal evolutionisme, waarmee hij als sociaal-democraat was groot geworden en een meer *sophisticated* manier om historische ontwikkelingen te conceptualiseren, die hij zelf op sommige plaatsen in praktijk poogde te brengen en die hij meteen herkende in het werk van Mannheim en van Elias. Terwijl in de jaren twintig de ontwikkelingstheorieën in de sociologie, zoals hierboven werd gezegd, het veld moesten ruimen voor 'bevroren' maatschappijmodellen, bleef Bonger werken binnen de historisch-sociologische traditie. Dat groeiende gebrek aan aansluiting bij de recentere ontwikkelingen in de sociologie droeg waarschijnlijk bij tot zijn toenemend isolement in de sociaal-wetenschappelijke wereld. Het verklaart voor een deel waarom zijn werk in de eerste decennia na de oorlog zozeer op de achtergrond raakte. Maar voor hedendaagse sociologen en criminologen die zich verbonden voelen met de historische traditie, is veel van zijn werk herkenbaarder en interessanter

dan een groot deel van wat werd gepubliceerd in de tijd die ons scheidt van Bongers.

Noten

1—In dit ‘profiel’ worden slechts enkele markante trekken van Bongers werk belicht. Een vollediger beeld hoop ik te schetsen in een uitvoeriger studie over zijn werk. Ik dank N. Wilterdink, J. Goudsblom, K. Bruin en H. Bongers voor hun commentaren op een eerdere versie.

2—Zie over het enigszins ideologische karakter van het onderscheid tussen wetenschap en ideologie: Goudsblom, p. 157.

3—Alle citaten ‘[...] zijn *vanzelfsprekend* in de huidige spelling overgebracht: wie, zoals ik, vierkant tegen elke “vernieuwing” van spelling is omdat dit de schrijvers vóór ons toegankelijker maakt en het verleden loskoppelt van het heden, heeft (oh ironie!) zich neer te leggen bij alle vroegere “vernieuwingen” van spelling.’ (Komrij, 1979, p. 9)

4—Over biologisch conservatisme en andere varianten van conservatisme in de Nederlandse sociologie: zie Van Heerikhuizen en Wilterdink, 1978. Zie voor Steinmetz’ eugenetische denkbeelden uit die tijd: Steinmetz, 1897 en 1911. Zie voor de kritiek van Roland Holst op zijn ideeën: Roland Holst, 1911.

5—S. Mok schreef hierover: ‘Nog in 1917 wenste de meerderheid van de Amsterdamse gemeenteraad Bongers niet tot hoogleraar te benoemen, omdat hij sociaal-democraat was. Onze tijd, waarin socialisme een modegewaad is geworden, dat men aantrekt om toegang tot de beste kringen te krijgen, was toen nog ver.’ (Mok, 1946, p. 65) Over Bongers en de NSV schreef ik eerder: Van Heerikhuizen, 1978. Over de samenhang tussen de verbondenheid van sociologie en socialisme in Duitsland en de trage erkenning van dat vak aldaar: Oberschall, 1972, p. 11; Oberschall, 1975, p. 140.

6—In Nederland werden de ideeën van Lombroso en andere

vertegenwoordigers van de 'Italiaanse school' verkondigd door A. Aletrino, vanaf 1899 privaat-docent in de 'Crimineele Antropologie' aan de Universiteit van Amsterdam, en door prof. C. Winkler, die in Amsterdam gastcolleges verzorgde.

7—Geciteerd in Bongers, 1905, p. 204.

8—Bongers noemt als Nederlandse 'bio-sociologen' onder meer Jelgersma en Steinmetz. (Bongers, 1905, p. 256n)

9—Als één van de vele critici die dit argument naar voren brachten, noem ik hier: Röling, 1942.

10—Bongers, 1932(a), p. 168 en p. 171. Ook: Bongers, 1905, p. 590-592.

11—Vgl. Durkheim, 1895.

12—Bongers, 1905, vooral: 'Considérations générales', p. 432-592.

13—De enige uitvoerige passage over de economische structuur van de moderne maatschappij is die waarin Bongers, aan de hand van Kautsky's Marx-interpretatie, de hoofdgedachte samenvat van *Das Kapital*, I. (Bongers, 1905, p. 307 en p. 311-324)

14—Deze passage is door mij uit het Frans vertaald.

15—*L'édifice social*: Bongers, 1905, p. 306; *the social structure*: Bongers, 1916, p. 244.

16—Het beste mij bekende overzicht van het marxistisch denken rond de eeuwwisseling is: Kolakowski, deel II.

17—Zie over de rigiditeit van Kautsky, bij voorbeeld: Kolakowski, II p. 34-35; over de 'starre houding' van Bongers: Ankersmit, p. 155-158.

18—Onlangs deed Karel van het Reve nog een poging om deze tegenstrijdigheid op te lossen. Eén van zijn antwoorden luidt: 'Die muziekvereniging is een vereniging waar je uit kunt lopen, terwijl je niet zo gemakkelijk uit een land weg kunt gaan.' (Van het Reve, p. 205)

19—Bongers, 1932(b), Bongers, 1934, p. 141-143.

20—Van Heerikhuizen, 1978.

21—H. Bongers, p. xxv.

22—Zie over Bongers studententijd: Van Heerikhuizen, 1982.

23—Zie over Bongers standpunt tegenover 'het vrouwen-vraagstuk' rond 1900: Van Heerikhuizen, 1981.

24—S. Mok over het einde van de *Socialistische Gids*: 'Toen dit tijdschrift op een wijze, welke men beter niet kwalificeert, werd opgeheven, trof hem dit, alsof hij een geliefd kind verloor.' (p. 69) Overigens kreeg Bongers al spoedig grote bewondering voor het werk van Tinbergen en raakte hij met hem bevriend (mededeling H. Bongers).

Literatuur

Ankersmit, J. F., *Een halve eeuw journalistiek*, Querido, Amsterdam 1937.

Bongers, H., 'Korte levensschets van Prof. Mr. W. A. Bongers', in W. A. Bongers, 1950, p. 1x-xxv.

Bongers, W. A., *Criminalité et conditions économiques*, Tierie, Amsterdam 1905.

—, *Criminality and Economic Conditions* (vertaald door Henry P. Norton; verschenen in de 'Modern Criminal Science Series'), Little, Brown and Company, Boston 1916.

—, *Evolutie en revolutie* (herdruk van een artikel in de *Socialistische Gids*, IV), Amsterdam 1919.

—, 'Over een paladijn en over nog meer. Een repliek', in *De Socialistische Gids*, XI, 1926, p. 369-383.

—, 'Scheltema en het socialisme. Persoonlijke herinneringen', in *Ter herdenking van C. S. Adama van Scheltema*, Querido, Amsterdam 1929, p. 46-68.

—, *Inleiding tot de criminologie*, Bohn, Haarlem 1932.

—, 'Over de democratie', in *De Socialistische Gids*, XVII, 1932, p. 481-487.

—, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie*, Noordhoff, Groningen 1934.

—, 'De stand van het bevolkingsvraagstuk in Nederland', in *Mensch en Maatschappij*, XII, 1936, p. 241-251.

- , 'Nog eens: De stand van het bevolkingsvraagstuk in Nederland', in *Mensch en Maatschappij*, xiii, 1937, p. 170-182.
- , *Ras en misdaad*, Tjeenk Willink, Haarlem 1939.
- , 'Recensie van: Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*', in *Mensch en Maatschappij*, xvi, 1940, p. 283-284.
- , *Verspreide Geschriften* (twee delen), De Arbeiderspers, Amsterdam 1950.
- Durkheim, E., *Les Règles de la Méthode sociologique*, Alcan, Parijs 1895.
- Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation*, Haus zum Falken, Basel 1939.
- Goudsblom, J., *Balans van de sociologie*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1974.
- Heerikhuizen, B. van, 'Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme. Over de eerste jaren van de Nederlandsche Sociologische Vereeniging', in F. Bovenkerk e. a. (red.), *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Ambo, Baarn 1978, p. 119-131.
- , 'W.A. Bonger en het "vrouwenvraagstuk"', in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, LIX-2, 1981, p. 285-311.
- , 'Men houde ons niet voor utopisten! Studenten en socialisten rond de eeuwwisseling', in *Folia Civitatis*, jubileumnummer, 9 januari 1982, p. 81-85.
- Heerikhuizen, B. van, en N. Wilterdink, 'Conservatisme en sociologie in de jaren dertig', in F. Bovenkerk e. a. (red.), *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, 1978.
- Hoeven, H. van der, 'Recensie van: Commutator, *Homosexualiteit*', in *Mensch en Maatschappij*, IV-4, 1928, p. 334-335.
- Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism* (drie delen), Clarendon Press, Oxford 1978.
- Komrij, G., *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in duizend en enige gedichten*, Bert Bakker, Amsterdam 1979.

- Lichtheim, G., *Marxism. A Historical and Critical Study*, Routledge and Kegan Paul, London 1961.
- Mike, B., 'Willem Adriaan Bongers's "Criminology and Economic Conditions". A Critical Appraisal', in *International Journal of Criminology and Penology*, 1976, p. 211-238.
- Mok, S., 'Prof. Mr. W.A. Bongers en zijn werk', in *Mens en Maatschappij*, XXI-2, 1946, p. 65-70.
- Oberschall, A., *The Establishment of Empirical Sociology*, Harper and Row, New York 1972.
- , *Empirical Social Research in Germany, 1848-1914*, Mouton, Parijs/Den Haag 1975.
- Pannekoek, A., *Herinneringen*, Van Gennep, Amsterdam 1982.
- Reve, K. van het, *Een dag uit het leven van de reuzenkoeskes*, Van Oorschot, Amsterdam 1979.
- Roland Holst, H., 'Burgerlijke en proletarische wetenschap over "de toekomst van ons ras"', in *De Nieuwe Tijd*, 1911, p. 128-147; 196-212.
- Röling, B.V.A., 'Het criminologisch werk van Prof. Mr. W.A. Bongers', in *Tijdschrift voor strafrecht*, LII, 1942, p. 89-114.
- Steinmetz, S.R., 'Sociale verbetering en aangeboren aanleg', voorwoord bij: J.B. Haycraft, *Darwinisme en maatschappelijke vooruitgang*, Loman en Funke, 's-Gravenhage 1897, p. 1-24.
- , 'Recensie van W.A. Bongers, *Criminalité et Conditions Economiques*', in *Weekblad van het recht*, LXVIII-8336, 7 maart 1906, p. 2-3; LXVIII-8337, 9 maart 1906, p. 3-4.
- , 'De toekomst van ons ras', in *De Gids*, 1911, p. 11-46.
- Taylor, I., P. Walton and J. Young, *The New Criminology*, Harper and Row, New York 1974.
- Valkhoff, J., 'Bongers werken', in W.A. Bongers, 1950, p. xxvi-LXXXVIII.
- Vuuren, L. van, *Een waarschuwend woord aan het Nederlandse volk*, Oosthoek, Utrecht 1936.
- Wilterdink, N., 'Biologie en sociologie', in *Sociologische Gids*, XXII-1, 1975, p. 4-29.

Sociaal-democratie in het interbellum

Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het Beginselprogramma van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij

'Aan een soortgelijk misbruik, als in Duitsland van de Rijksdag-brand is gemaakt, heeft men zich hier te lande, naar aanleiding van het gebeurde met "De Zeven Provinciën", tegenover onze beweging bezondigd. In een sfeer van overspannen nationalisme, waarin reactionnaire instincten gedijen, moesten wij de verkiezingsstrijd voeren. Het was te voorzien, dat wij in die omstandigheden verzwakt zouden worden aan de buitenste rand van ons kiezerscorps. Maar de grote kern van ons kiezersleger bleef de sociaal-democratie trouw. Ja, zij kwam niet slechter uit de stembusstrijd te voorschijn dan de vijf grote burgerlijke partijen, die de s.d.a.p. met al hun kracht bestreden. Het stemmenaandeel van onze vijf tegenpartijen daalde van 65 op 62%, terwijl het onze van 23.8 op 21.5% verminderde. Onze tegenstanders konden geen overwinningsslied aanheffen.'

Met deze woorden probeerde in 1934 de toenmalige voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de SDAP, ir. J. W. Albar-da, op het Utrechtse congres van die partij de zeer slechte resultaten bij de Kamerverkiezingen van dat jaar te vergoelijken. Hij kreeg er blijkens het congresverslag nog een applaus voor. Maar in de leiding van de SDAP heerste grote verwarring over die verkiezingsuitslag, die de SDAP ondanks een toename van het aantal kiezers onder het percentage van 1925 bracht en het absolute aantal SDAP-stemmers beneden dat van 1929. De SDAP had nogal wat stemmen verloren aan de communisten en aan recent van de SDAP afgescheiden groepen, maar dit opschuiven naar het centrum van de politiek had geen enkele

winst opgeleverd aan stemmen van kiezers die van mening waren dat met name de confessionele partijen te veel naar rechts gingen.

De partijveteraan W. H. Vliegen schreef daarover in de *Socialistische Gids*, het wetenschappelijk tijdschrift van de SDAP: 'Dat wij in een tijd als deze aan de linkerkant verliezen, is als normaal te beschouwen, maar dat wij daartegenover aan de rechterkant niet winnen, dat is niet normaal.'² En hij lichtte dat verderop nog toe: 'Dat in de kring der arbeiders en ook wel van anderen, die nog in burgerlijke partijen verwijlen de anti-kapitalistische tendenzen sterker zijn geworden, daarvoor liggen de bewijzen voor het grijpen. De daaruit te trekken konsekwentie zou medebrengen geleidelijke overgang van deze elementen naar de sociaal-democratie. Maar dat gebeurt niet. Waarom niet? Welke zijn de hinderpalen, zó groot dat zelfs de crisis met haar gevolgen, hen daar niet overheen helpt? Ik meen dat wij hier raken aan het belangrijkste probleem waarvoor de socialistische beweging zich in deze tijd gesteld ziet.'³

Vliegen schreef dit in een nabeschoouwing van het Utrechtse congres van de SDAP, dat onder meer op de agenda had staan de bespreking van het rapport dat een commissie had uitgebracht over de vraag of er 'een nieuwe oriëntering voor onze Partij noodzakelijk' was, zoals het partijbestuur aan de afdelingsbesturen schreef.⁴

De Herzieningscommissie, zoals ze is gaan heten, was op een vergadering van het partijbestuur van 10 juni 1933 op voorstel van Albarda ingesteld. Er kwamen acht partijbestuurders in en verder, behalve vertegenwoordigers van het NVV zoals J. W. Matthijsen en E. Kupers, een marxist als J. van der Wijk, en de toenmalige AJC-voorzitter en latere partijvoorzitter Koos Vorrink.⁵

Henri Polak was ook uitgenodigd zitting in die commissie te nemen. Maar hij weigerde: 'Onder de partijgenoten die gij er in hebt benoemd, bevinden zich, die zich uit alle macht zullen

verzetten tegen de hervormingen die ik nodig acht, tegen sommige daarvan, of tegen enkele. Derhalve zijn niet alleen eindeloze debatten te verwachten, doch het mag als zeker worden aangenomen dat deze zullen uitlopen op het gebruikelijke compromis, dat niemand tevreden stelt en van hetwelk niet de vereiste hervormende kracht zal uitgaan.⁶

Henri Polak zou grotendeels gelijk krijgen. Er kwam inderdaad een compromis; hoe zou het anders kunnen in een sociaal-democratische partij die zich van nature beweegt in een soort niemandsland tussen de loopgraven van het romantische of ideologische revolutionarisme en het vooral tegenover socialisten goed afgeschermd politieke midden. Maar dit compromis kwam niet tot stand na eindeloze debatten en het had in zich de kiemen voor een werkelijke hervorming van de beginselen van de sociaal-democratie.

Zoalsgebruikelijk liet Albarda als commissievoorzitter niets aan het toeval over en stuurde hij de commissieleden het volgende rijtje vragen: '1. Heeft het Beginselprogram herziening nodig? a. Is die herziening van zodanigen aard dat zij reeds voor het congres van 1934 voorbereid kan worden? b. Is zij zo uitgebreid en zo ingrijpend, dat een afzonderlijke voorbereiding voor een later congres aanbeveling verdient? 2. Verdient het aanbeveling, hetzij in het beginselprogram, hetzij in een afzonderlijke uitspraak der Partij, anders of duidelijker dan tot dusver de verhouding van de arbeidersklasse tot andere klassen of groepen, inzonderheid boeren en middenstanders te schetsen? Hierbij: SDAP een volkspartij? (Boekman in *Sociaal-democraat*); SDAP of SDP (Geertsma in *Tijd en Taak* van 24 juni 1933); betekenis van klassenstrijdbeginsel. 3. De democratie. Zijn de woorden van art. 3 der Statuten duidelijk genoeg? [Daarin stond dat voor het bereiken van het doel van de partij alleen 'dienstige wettige middelen' aanvaardbaar waren en dat gebruik gemaakt zou worden van 'bij de Grondwet en bij de overige wetten aan de Nederlandsche burgers toege-

kende rechten'. J. S. W.] Behoeft de z. g. eenheidsresolutie van 1919 herziening? [Deze was op het Arnhemse congres van 1919 aangenomen en vormde een compromis tussen Vliegen en Troelstra waarin wel het recht op revolutie als theoretisch leerstuk werd gehandhaafd, maar dictatuur en terreur werden afgewezen en de democratie werd beklemtoond. J. S. W.] Moet dubbelzinnigheid aangaande het revolutionair karakter der Partij weggenomen worden inzonderheid voor wat het gebruik van gewelddadige strijdmethoden betreft? Is het wenselijk de verhouding tot het Koningschap te bespreken (o. a. bijwoning opening Staten-Generaal)? 4. Nationale ontwapening. Maken de veranderde omstandigheden herziening van het standpunt der Partij nodig? Zo ja: a. moet dan teruggekeerd worden tot de eis van volkswapening? (Kiès in "Oorlog en Vrede" van 1 juli 1933). b. hoe wordt bij het verlaten van het standpunt der Nat. Ontw. onze houding tegenover de militaire politiek der regering? 5. Houding bij mobilisatie. Is herziening van de congresbesluiten van 1928 en 1931 wenselijk [waarin de SDAP mobilisatie in uiterste situatie onvermijdelijk wilde achten. J. S. W.] (verhouding tegenover fascistische buurstaat)? 6. "Indië los van Holland". Heeft het congresbesluit van 1930 (Koloniaal congres) herziening nodig ter verandering of ter verduidelijking? [Die resolutie ging uit van het recht op onafhankelijkheid en stelde dat de koloniale arbeid gericht moest zijn op grotere zelfstandigheid van de koloniën. J. S. W.] 7. Deelneming aan de Regering. Moet het standpunt, dat de Partij sedert 1918 inneemt, veranderd worden? [Daarbij kwam de SDAP met een principiële bereidverklaring tot deelneming aan een regering, maar met dien verstande dat er voor haar dan ook wat te regeren zou zijn. J. S. W.]⁷

De secretaris van de Herzieningscommissie, mr. dr. G. van den Bergh, voegt er nog wat vragen aan toe. Die betreffen het vraagstuk van de lonen in overheidsdienst, de verhouding van de gekozen vertegenwoordigers van de partij in openbare

lichamen tot de partijorganen, de vraag of anti-democratische stromingen en partijen zich op democratische rechten kunnen beroepen en hoe de partij haar plaats binnen de nationale gemeenschap moet bepalen.⁸

Alle leden van de commissie reageren schriftelijk op de voorgelegde vragen. De collectie reacties geeft Henri Polak gelijk. Van de veertien leden van de commissie geven er vier een reactie die getuigt van een bereidheid tot hervorming. Albarda hield zich wat op de vlakte. Dat komt bij meer commissies voor waarvan hij voorzitter is. Hij geeft duidelijk de lijnen aan waarlangs het werk zich moet voltrekken, doet aan het werk nauwelijks mee, maar trekt dan bij het vaststellen van de conclusies het dan gebruikelijke compromis duidelijk zijn richting uit.

Van de overige negen reacties hoeft nauwelijks iets gezegd te worden. De partijvoorzitter Oudegeest stelde vast dat boeren en middenstanders tot het proletariaat gerekend kunnen worden en dat er verder niet veel meer over gezegd hoeft te worden. Ook op de vraag hoe de partij haar plaats in de nationale gemeenschap moet bepalen had de partijvoorzitter een eenvoudig antwoord. Omdat de statuten koninklijk waren goedgekeurd hoorde de SDAP binnen de nationale volksgemeenschap.

C. Pothuis-Smit, die zich fel bleef inzetten voor de nationale ontwapening, bleef van mening dat '... de Partij zonder armslagen erkent revolutionair te zijn, dus een andere maatschappijvorm te willen'. En verder moest de partij volgens haar maar hopen '... dat de heersende klasse haar daarbij geen gewelddadige methode opdringt, omdat door geweld, dat weer nieuw gezag oplegt, de socialistische omvorming der maatschappij slechts kan worden vertraagd'.⁹

Over dit probleem is mr. J. in 't Veld iets gedetailleerder: 'Hoogstens zou nog duidelijker gezegd kunnen worden, dat wij alleen de mogelijkheid van het *ontstaan* van revolutionaire

situaties aanvaardden, maar dat wij er niet aan denken deze te *maken*. Of zij zullen ontstaan hangt niet in de eerste plaats van ons af. Voorwaarde voor revolutionaire situaties is immers sterk beledigd rechtsgevoel van een groot deel der bevolking of een grenzenloze verwarring, die een soort luchtledig veroorzaakt (gelijk in Duitsland na de oorlog). In geen van beide gevallen kan ik strijd met de democratie ontdekken, wanneer de partij, die op dat ogenblik het meest de gevoelens van de grote massa vertolkt, de leiding in handen neemt.¹⁰

J. van der Wijk meende dat de omvorming van de SDAP ertoe zal leiden dat ze geen arbeiderspartij meer zal zijn met een 'socialisme zonder dogma's' en dat is volgens Van der Wijk geen socialisme.¹¹ De reacties van de andere anti-hervormingsgezinden zijn navenant.

Van de andere vier gaat E. Boekman het minst ver. Wel vindt hij dat de Partij '...meer dan tot dusver gebeurde haar politiek een eigen nationale inslag [dient] te geven'. En hij blijft voorstellen dat er een naamsverandering moet komen waardoor de partij zich volkspartij gaat noemen. G. van den Bergh wil wel een fundamentele verandering: '...op straffe van ondergang zal het roer voor het socialistiese schip vele graden moeten worden gewend.' Volgens hem is het oude program afgewerkt en is de beweging '...— om het kras uit te drukken — geworden tot een n.v. tot behartiging van materiële belangen en vooral belangetjes van groepen industrie-arbeiders, zonder levend geloof in het socialisme en zonder konstruktieve socialistiese gedachten. Vandaar dat de partij noch als oppositie, noch als regeringspartij aan redelijke verwachtingen kan beantwoorden... Nog altijd weet onze partij slechts wat zij *niet* wil; niet wat zij wel wil; nog steeds is de grootste ramp, welke onze partij kan treffen, deze, dat zij met een absolute meerderheid aan de Regering komt.' Hij is er dan ook voor dat de SDAP haar naam verandert in 'Demokraties-Socialistiese Volkspartij'.¹² Maar meer dan een analyse en een daaraan aansluitende felle

veroordeling van de bestaande situatie, bereikt Van den Bergh niet.

Het zijn Banning en Vorrink die in hun reacties lijnen voor de toekomst uitstippelen. Volgens hen moet de SDAP de bereidheid tonen de democratie te verdedigen '...als onmisbaar uitgangspunt voor het socialisme. Lukt het ons niet de democratie te handhaven dan blijft het socialisme alleen te verwerkelijken met een permanente diktatuur, d.w.z. verliest het zijn zedelijke inhoud.' (Banning)¹³ Daarom moet men volgens Vorrink komen '...tot een formulering van het democratisch socialisme waaruit een duidelijke afgrenzing tegenover het diktatoriale en het staatsocialisme zou blijken en waarin de democratie niet middel tot het doel, maar als fundamenteel geestelijk element van het doel zelf wordt gewaardeerd'.¹⁴ In zijn commentaar op het concept-eindrapport van Albarda licht Vorrink dat nog toe: 'Met het voortschrijden der menselijke beschaving ontwikkelt zich de democratie. Zij vormt in haar volledige ontplooiing het ideaal beeld van de verhoudingen der mensen. Zij omspant veel en veel meer, dan wat men heeft te verstaan onder politieke democratie. Zij is de uitdrukking van een levensbeschouwing die gebaseerd is op het beginsel van vrijheid, gelijkheid, gelijkberechtigheid en wezensverwantschap van alle mensen.'¹⁵

De tweede lijn is die van het beklemtonen van de zedelijke grondslagen van het socialisme. 'Onbeschroomd zouden verder de etiese en psychologische motieven van het demokratiese socialisme moeten worden aangegeven, waarbij de fundamentele drang naar vrijheid, gelijkheid en gelijkberechtiging als *drijfveer tot de klassenstrijd* als minstens zo belangrijk zou moeten worden gewaardeerd "als gestegen behoeften en hogere levenseisen als gevolg van de ontzaggelijke vermeerdering van de rijkdom en de weelde der kapitalisten".'¹⁶ Aldus Vorrink. Ook Banning wil de zedelijke inhoud van het socialisme sterker naar voren brengen dan de economische belangen:

‘Tans met name de zedelijke eis van *recht op arbeid*.’¹⁷

In zijn reactie op het concept-eindrapport van Albarda komt Banning hier nog op een andere manier op terug, namelijk als hij een pleidooi houdt voor een andere opvatting en houding van de partij tegenover de nationale gedachte. ‘De sociaal-demokratie kan en wil van harte gaarne een beroep doen op de geestelijke krachten, die in ons volk leven: op de hollandsche vrijheidszin en democratische gevoelens om ze tot een positieve taak voor heden en toekomst aan te wenden. Socialisme kan als economies stelsel, altans ten dele met ernst aangevat worden als taak binnen het nationaal verband; wij behoeven in Nederland niet op socialisatie te wachten tot het internationale kapitalisme daarvoor rijp wordt geacht. Wij willen gaarne het socialisme – nieuwe maatschappelijke vorm van democratie en vrijheidszin – propageren als taak in de vervulling waarvan een klein volk groot kan zijn.’¹⁸

Vorrink wil in het eindrapport over dit punt opgenomen zien: ‘De Nederlandse sociaal-demokraat weet zich deel te hebben aan de historische tradities van zijn volk, waarvan de gewetensvrijheid en de vrijheid van het belijden zijner overtuiging de hogere en waardevolste elementen uitmaken.’ En daarom ‘...schroomt ook de Nederlandse sociaal-demokraat niet duidelijk uit te spreken dat hij wenst te staan op de bodem onzer nationale traditie en dat ook hij zich daar krachtig mede verbonden voelt’.¹⁹

De vierde lijn is die van de gedachte van de ‘doorbraak’ zoals die in de Partij van de Arbeid vorm heeft gekregen. Die doorbraak moet zowel een sociale zijn als een confessionele. Banning zegt over de eerste in zijn reactie op de discussievragen van Albarda: ‘Lukt het ons niet om de middengroepen (boeren, oude en nieuwe middenstand en intellectuelen) aan onze partij te binden, dan komt er geen volksmeerderheid waarop het socialisme kan steunen; dan leveren wij deze groepen over aan het fascisme.’²⁰ Terwijl Vorrink de tweede doorbraak in

zijn reactie op het concept-eindrapport van Albarda verwoordt: 'De eenheid der arbeidersklasse betekent voor de sociaaldemocratie in Nederland in veel hogere mate eenheid met de kristelijke en katolieke democratische arbeidersmassa's dan met de zogenaamde revolutionaire groepen.'²¹

Albarda slaagde er niet in de commissie tot een eensgezinde uitspraak te krijgen. Banning en ook anderen blijven van mening dat het Leidse beginselprogram van 1912 totaal verouderd is en dat er een geheel nieuw beginselprogram moet komen. De voorzichtige vaststelling dat de SDAP een Nederlandse partij is en '...gebruik [wil] maken van de geestelijke krachten, waarover de Nederlandse volksgemeenschap, dank zij haar verleden, beschikt: de vrijheidszin en de democratische gevoelens'²² en de gedachte dat '...ook in Nederland de sociaal-democratie de monarchie als de grondwettige staatsvorm, steunend op de gezindheid van de meerderheid des volks, [kan] erkennen'²³ waren voor Stokvis, In 't Veld en Van der Wijk onaanvaardbaar. Wel ging de hele commissie akkoord met een voorzichtige tegemoetkoming aan de opvattingen van Banning en Vorrink door in de ontwerp-resolutie voor het congres op te nemen '...dat de democratie voor de S.D.A.P. niet alleen beginsel en middel is, maar ook tot haar doeleinden behoort en dat zij dictatuur en schrikbewind verwerpt'.²⁴ In de drie resoluties is verder nauwelijks iets te lezen dat in de richting gaat van de lijnen die Banning en Vorrink hadden uitgestippeld.

Op het congres van 1934 in Utrecht ontstaat eigenlijk alleen grote opwinding over wat *niet* in de resoluties staat. De aanhangers van het handhaven van de eis tot nationale ontwapening — en dat waren er toen heel wat in de SDAP — proefden uit de derde resolutie naar aanleiding van het rapport van de Herzieningscommissie, dat daarin de gedachte verborgen was in uiterste nood toch de nationale verdediging te aanvaarden. Banning had in de commissie beklemtoond dat hij in geen geval de eis tot nationale ontwapening wilde laten vallen. Vor-

rink was er wel voor geweest en hij wist zich daarin ondersteund – hoewel niet al te openlijk – door Albarda. Er komt dan een tekst waarvan Boekman zegt: ‘De eenvoudige arbeider weet, aan het einde van dit hoofdstuk gekomen, nog niet of onze commissie nu in het beschreven geval de landsverdediging aanvaardt of niet, of hij zal moeten vechten of niet.’²⁵

Tijdens het congres wakkert Vliegen het vuur nog wat aan door op het congres een beroep te doen om ‘...inzake ontwapening en oorlogsgevaar de werkelijkheid in het oog te houden’. En hij eindigt zijn deelname aan het debat met de uitroep: ‘Ik wil wel zeggen, dat ik blij ben, dat Frankrijk een stevig leger heeft! Nationale ontwapening is in deze tijd een gevaarlijke illusie. Spr. meende dit ronduit te moeten zeggen. Het ware een ramp het land onder de voet te laten lopen. Als wij dit zouden willen, zou het volk ons zeker niet volgen.’²⁶ Blijkens het congresverslag komen er felle protesten uit de zaal.

Het gevolg is een extra-partijbestuursvergadering, waarop Albarda in feite toegeeft aan het verzet uit het congres door in de voorgestelde resolutie nog eens duidelijk op te nemen dat de eis der nationale ontwapening gehandhaafd blijft.²⁷

Zoals zo vaak in de geschiedeniswetenschap is ook hier de beschrijving van de voorgeschiedenis noodzakelijk omdat anders het verdere verloop van het verhaal in de lucht komt te hangen. De eerste serieuze stormloop op de oude SDAP begon in de Herzieningscommissie. Als zo vaak waren slechte verkiezingsresultaten de aanleiding en was er ook in die tijd geen voortdurende bezinning op wat er met de term democratisch socialisme in feite bedoeld wordt, en hoe de weg naar de socialistische maatschappij eruit dient te zien. Het is daarom teleurstellend, te moeten vaststellen dat er ondanks een harde verkiezingsnederlaag – zowel in procenten als in absolute getallen – in de top van de SDAP nog zovelen waren die zo rigide en conservatief vasthielden aan ‘vormen en gedachten’ die een steeds afnemende aantrekkingskracht hadden. Op het congres

van 1934 werd dit op zijn minst door één afgevaardigde ook gezien toen hij zei: 'Men bedenke, dat wij wel graag zingen "Sterft gij oude vormen en gedachten!", maar dan bedoelen wij bij voorkeur de vormen en gedachten... van anderen!'²⁸ Het congres reageerde er blijkens het verslag vrolijk op, maar trok er geen consequenties uit.

Het ligt voor de hand dat Banning zich niet heeft neergelegd bij de nederlaag die hij in de Herzieningscommissie leed tegen het conservatisme in belangrijke delen van het partij-establishment. Daarbij kwam dat zijn medestander Vorrink Oudegeest als partijvoorzitter was opgevolgd. Ook wist Banning zich gesteund door brede lagen van de partij en niet alleen door de groepering rond *Tijd en Taak*, het orgaan van de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers. Op het congres van 1934 kreeg hij na Albarda het grootste aantal stemmen en lag daarbij een straatlengte voor op Drees en zelfs op Vliegen.²⁹

Nog vóór het werk van de Herzieningscommissie was Banning begonnen op een andere manier de partij aan het denken te krijgen over haar grondslagen en haar doelstellingen. Op 29 maart 1933 schrijft hij een brief aan het partijbestuur met het verzoek om een commissie in te stellen ter bestudering van het eigen politieke systeem. Op 2 september 1933 neemt het partijbestuur Bannings voorstel over.³⁰ Albarda wil die taak aan een kleine commissie opdragen en noemt als namen behalve hemzelf Vorrink, Van den Bergh, H.B. Wiardi Beckman en M. van der Goes van Naters. Dit is opmerkelijk, omdat de laatste twee niet in de Herzieningscommissie komen en later een belangrijke rol spelen in de Beginselprogramcommissie terwijl de eerste twee in de Herzieningscommissie op duidelijke hervormingen aandrongen. Albarda krijgt het partijbestuur niet mee. Hij moet een grotere commissie aanvaarden. Maar Van den Bergh wordt wel secretaris, net als daarna van de Herzieningscommissie. Het hoofdstuk over het staatkundig stelsel

van de sociaal-democratie wordt opgesteld door een subcommissie waarin Van den Bergh, Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman zitten en waarbij Van der Goes van Naters voor de basistekst heeft gezorgd.

Het werk van deze commissie is wat buiten de discussie in de partij gebleven. Waarschijnlijk omdat er toen al in de partij weinig belangstelling was voor staatkundige aspecten van het democratisch socialisme. Het rapport wordt zonder noemenswaardige discussie op het Rotterdamse congres van 1936 aangenomen. In het rapport wordt ervoor gepleit dat de SDAP een positievere houding tegenover de staat gaat innemen, niet alleen omdat '*De Staat tot taak [heeft] het Recht in de natie te verwezenlijken*';³¹ maar ook en vooral omdat 'De negatieve houding tegenover de Staat leidt, over de minachting voor alle Staatsinstellingen heen, tot dictatuur; niet tot dictatuur van "het" proletariaat, maar tot dictatuur van een kleine betrekkelijk toevallige groep machthebbers, omhoog gekomen door de politieke onverschilligheid der woord-radicalen! (vergelijk de opkomst van het fascisme in Italië, uit het moeras van het revolutionair syndicalisme)'.³²

Op 29 september 1935 hervatte Banning in een brief aan het partijbestuur zijn actie voor de herziening van het Beginselprogramma van 1912, het Leidse programma. De brief kwam niet geheel onaangekondigd, want in de Herzieningscommissie had Banning al gezegd: 'Ik zie de betekenis van de a.s. discussie in de partij over ons rapport zo, dat zij de noodzakelijke herziening van het programma moet voorbereiden.'³³

Banning baseert zijn voorstel aan het partijbestuur op vier gronden. Allereerst acht hij de gedachte dat '...de kapitalistische ontwikkeling zelve de economische voorwaarden voor een nieuw stelsel van voortbrenging [schept]...' verouderd. Verder ontbreken volgens hem punten als de ontwikkeling van de middengroepen, de splitsing in de arbeidersklasse en een duidelijk standpunt ten opzichte van de democratie. Hij wijst

er verder op dat in de propaganda voor het Plan van de Arbeid gezegd wordt dat de SDAP een plan voor het gehele volk wil en dit moet dan ook in een beginselprogramma tot uitdrukking worden gebracht. Ten slotte zou het volgens hem een goede zaak zijn wanneer voor de Kamerverkiezingen van 1937 in een beginselprogramma zou worden vastgelegd wat er in allerlei commissies aan arbeid is verricht.³⁵

In het partijbestuur begint op 2 november 1935 meteen de conservatieve tegenstand. Opnieuw Stokvis, maar ook de vakbondsleider De Miranda en partijsecretaris Woudenberg voelen niets voor een herziening van het Beginselprogramma juist en vooral vanwege die verkiezingen. Hun gedachte is dat de partij zoveel mogelijk een eensgezinde indruk moet maken en alles moet nalaten wat dat op enigerlei wijze zou kunnen bedreigen. Vorrink wil juist van die herziening op het verkiezingscongres van 1937 een manifestatie maken. Hij wil niet wachten tot 1939: 'Vooral, omdat men niet weet, hoe de communisten de eerste tijd hun actie voor een eenheidsfront zullen voeren. Indien de C.F.N. op dit ogenblik zou besluiten zich op te heffen, zou de Partij geen middelen hebben om deze communisten buiten de deur te houden.'

Banning wil nog wel akkoord gaan met de gedachte dat de commissie haar werk zou rekken, wanneer er werkelijk een scheuring zou dreigen, maar hij wijst er ook op dat '... bij de tegenwoordige toestand van het beginselprogramma er ook een grote groep in de Partij is, welke zich onbehagelijk gevoelt'.

Albarda wil geen kleine commissie en wil dat de herziening vóór 1937 zijn beslag zal krijgen. 'Spr. rekent er op dat de oude Marxisten zich zullen doen gelden. Zelfs kunnen zij in een herziening aanleiding vinden om de Partij te verlaten.' Zijn voorstel wordt met negen tegen vier stemmen aangenomen.³⁶

Op de vergadering van het partijbestuur van 13 november 1935 dienen Albarda, Vorrink en Woudenberg een lijst met commissieleden in. Van de leden van de Herzieningscommissie

sie ontbreken Suze Groeneweg, E. Kupers, J.W. Matthijsen, J. Oudegeest, C. Pothuis-Smit, J. E. Stokvis, J. in 't Veld en J. van der Wijk. Albarda heeft duidelijk lering getrokken uit zijn ervaringen in die commissie, die tóch niet verder was gekomen dan de (nog niet eens eensgezinde) conclusie dat er alleen maar een paar klemtonen anders of beter gelegd moesten worden. Albarda wilde de overgebleven kern van die commissie aanvullen met jonge intellectuelen als H. B. Wiardi Beckman, M. van der Goes van Naters, W. J. van de Woestijne (van wie Albarda wist dat hij een tegenstander van nationale ontwapening was), H. Verwey-Jonker, H. Brugmans, H. Vos. Als vertegenwoordigers van de marxisten wilde Albarda Sam de Wolff en A. W. IJzerman in de commissie. Drees pleitte voor Vliegen en voor een duidelijke vertegenwoordiging van de vakbeweging. Het worden ten slotte in alfabetische volgorde J. W. Albarda, W. Banning, S. de la Bella (NVV), G. van den Bergh (staatsrechtgeleerde), E. Boekman (wethouder van Amsterdam), W. A. Bongger (criminoloog), H. Brugmans (secretaris van het Instituut voor Arbeiders Ontwikkeling), J. van Gelderen (econoom en socioloog), M. van der Goes van Naters (jurist en lid van het PB), S. Mok (werkzaam bij het NVV), M. J. A. Moltzer (geestverwant van Banning), H. Verwey-Jonker (sociologe), W. H. Vliegen (oprichter van de SDAP en lid van het PB), K. Vorrink (partijvoorzitter), H. Vos (directeur van het wetenschappelijk bureau van de SDAP), H. B. Wiardi Beckman (adjunct-hoofdredacteur van *Het Volk*, de partijkrant), S. de Wolff (marxist en econoom) en A. W. IJzerman (Tweede-Kamerlid).³⁷

Albarda noemde in zijn voorstel als uiterste datum juli 1936 voor het eindrapport van de commissie. Verder wilde hij de commissie een voorzichtig gestelde opdracht geven. Eerst zou de commissie moeten onderzoeken of het Leidse program van 1912 '...in sommige opzichten herziening behoeft en zo ja, welke wijzigingen dan aanbeveling verdienen'.³⁸

Op 14 december 1935 begint de commissie haar werk. Ze

geeft zichzelf de naam Programcommissie en kiest op voorstel van Albarda Wiardi Beckman en Brugmans als secretarissen. Het leken formaliteiten, maar in de loop van de tijd zou blijken dat het voorstel van Albarda van grote invloed was op het resultaat van de commissie. Terugkijkend naar die benoeming zegt Brugmans nu dat zijn benoeming vooral te danken was aan het feit dat hij als secretaris van het IVAO over een administratief apparaat beschikte. Volgens hem werd Wiardi Beckman door Albarda naar voren geschoven omdat hij door de anderen niet als een bedreiging werd gezien, maar wel ideeën had die Albarda graag in het beginselprogram zag opgenomen.³⁹ Wiardi Beckman had bij voorbeeld als leerling van de historicus Huizinga een positieve mening over de nationale gedachte.

Maar na het afdoen van die formaliteiten begint het getwist. Vliegen weet nog een soort staakt-het-vuren te bewerkstelligen door een voorstel aangenomen te krijgen dat ieder commissielid maar eens moet opschrijven wat hij of zij eventueel gewijzigd wil zien in het Leidse program.⁴⁰ Het is niet meer dan een wapenstilstand, want de tweede bijeenkomst blijken de standpunten, zoals die in de ingebrachte voorstellen zijn verwoord, vaak mijlenver uit elkaar te liggen. De Wolff legt een compleet program op tafel, waarin volgens hem het Leidse program wat is bijgewerkt en bijgesteld, met handhaving van de marxistische gedachtengang achter dat program. Er wordt weinig aandacht aan besteed. Maar De Wolff zal het steeds inbrengen en steeds zal hij bij Albarda enig gehoor vinden. Niet omdat die het met De Wolff eens was, maar naar alle waarschijnlijkheid vanwege de zorg die hij in de partijbestuursvergadering van 2 november 1935 al heeft geuit, namelijk dat de marxisten in de partij problemen zullen gaan scheppen.

Niet alleen het voorstel van De Wolff werd van tafel geveegd op die commissievergadering van 18 januari 1936. De voorstellen een program te maken dat staatkundig van aard was en

waar Boekman, Van den Bergh, Vliegen, Mok en Van der Goes van Naters voor opteerden, kregen geen kans, evenmin als de voorstellen van De la Bella en Verwey-Jonker, die een economisch program inhielden.

Leidraad voor de besprekingen in de commissie werd het schema van de beide secretarissen Wiardi Beckman en Brugmans, waarvan Brugmans nu zegt dat hij daar weinig aan heeft gedaan. Albarda zelf had geen enkel voorstel gedaan en hij verontschuldigde zich daarvoor vanwege een verwonding aan zijn hand waardoor hij niet kon schrijven.

De inleiding tot het schema van beide secretarissen is als volgt: 'Het is gehouden in een historisch-dialectische gedachtengang, waarbij telkens, na uiteenzetting der krachten en hun uitwerking, de tegenkrachten en hun doelstelling wordt uiteengezet.' En op de commissievergadering van 18 januari 1936 geeft Wiardi Beckman op dit schema als mondelinge toelichting: 'De gedachtengang, het systeem, is evenwel gevolg van het oude program. Dit is zeer bewust de bedoeling geweest. Wanneer de vraag aan de orde komt: moeten wij het oude program handhaven of moeten wij een geheel nieuw maken, komt spr. in een moeilijke positie. Wanneer men een geheel nieuw program zou willen maken, los van de basis van het oude, zou spr. het oude program willen handhaven. Wanneer het echter mogelijk is om een nieuw program te maken, waarbij de gedachtengang van het oude wordt gevolgd, is er volgens spr. een oplossing verkregen, waarmee ieder zich zou kunnen verenigen.'

Op twee na, Bonger en De Wolff, gaan de aanwezige commissieleden (De la Bella, Banning, Vorrink en Vos waren afwezig) met het voorstel van Albarda akkoord om het schema van beide secretarissen te aanvaarden en het verder te laten uitwerken door een kleine commissie bestaande uit de voorzitter – Albarda dus – en de beide secretarissen.⁴¹

Alvorens het verhaal van het werk van de commissie te

vervolgen, is het zinvol even bij die vergadering van 18 januari 1936 stil te staan, omdat daar opmerkelijke dingen zijn gebeurd. Terwijl Wiardi Beckman zich beslist geen marxist had getoond – hij was een leerling en adept van de cultuurhistoricus Huizinga – verdedigde hij het schema van beide secretarissen met het argument dat het historisch-dialectisch van opzet was. Hij hoorde tot de leden in de Programcommissie die zich ‘Jaurèsist’ noemden. Met Banning, Brugmans en Van der Goes van Naters en enigszins ook Verwey-Jonker was Wiardi Beckman een aanhanger van de Franse socialist Jean Jaurès, die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was vermoord. Banning was gepromoveerd op Jaurès, Wiardi Beckman had altijd een portret van Jaurès op zijn bureau en Van der Goes van Naters pleitte er bij voorbeeld in een brief van 28 januari 1936 aan de commissie nog voor om meer de gedachten van Jaurès in het program te verwerken, ‘...n.l. dat in de democratie de Staat niet uitsluitend klassenstaat is en dit hoe langer hoe minder zal worden [...]’.⁴²

Terwijl De Wolff goed wist dat Wiardi Beckman en Brugmans geen marxisten waren, aanvaardde hij hun schema. Daarvoor ligt misschien de verklaring in het artikel dat De Wolff in *De Sociaal-Democraat* van 13 maart 1937 schreef en waarin hij betoogt dat het Leidse program ‘in hogere vorm’ zal herleven als er weer economische groei komt. Volgens De Wolff mist de arbeidersklasse in een tijd van depressie het wapen van de staking omdat er een grote werkloosheid is en daarmee het gevoel van onmisbaarheid in het productieproces verdwijnt.⁴³ Daarom moest het program van 1912 voorzichtiger worden gesteld en dat is volgens hem in het nieuwe beginselprogram dan ook gebeurd. Dit zou een plausibele verklaring kunnen zijn, ware het niet dat De Wolff elke bijeenkomst van de Programcommissie probeerde zoveel mogelijk de duidelijk marxistische taal van het Leidse program te handhaven. Zijn artikel in *De Sociaal-Democraat* lijkt daarom veel meer een

doekje voor het bloeden voor zijn marxistische vrienden in de partij. De Wolff heeft immers ook na de oorlog niets anders gedaan dan de eerste beginselprogramma's van de Partij van de Arbeid te vuur en te zwaard te bestrijden en die programma's waren (hierover later) duidelijke voortzettingen van het beginselprogramma van 1937.

In een terugblik op het werk van de commissie meent Verwey-Jonker⁴⁴ dat het vooral de sterke autoriteit van Albarda was die de commissie op 18 januari 1936 eensgezind achter het schema van de beide secretarissen bracht en haar ten slotte tot een eensgezinde conclusie leidde. Maar hiermee is weer in strijd het feit dat Albarda enkele jaren daarvoor in de Herzieningscommissie geen kans zag zijn autoriteit te laten gelden en hij in de vergaderingen over het door hem samen met beide secretarissen opgestelde concept-beginselprogramma heel wat wijzigingen moest aanvaarden.

Wel was van belang dat het probleem van de nationale ontwapening buiten het werk van de commissie was gebleven (of gehouden?). Het Rotterdamse congres van 1936 had een voorstel van het partijbestuur aangenomen, een commissie te benoemen die de twijfel moest wegnemen die vooral na de discussies op het Utrechtse congres over het rapport van de Herzieningscommissie in de partij waren gekomen, over de vraag of de eis van nationale ontwapening gehandhaafd was, hersteld moest worden of verlaten moest worden.

Drees meent dat er in het partijbestuur na 1933 andere gedachten waren gekomen over de plaats van de SDAP in de Nederlandse samenleving en dat Albarda de initiatiefnemer was om de voor de partij toch wel verlamme oranje-roodtegenstelling te doorbreken.⁴⁵ Voor die gedachtengang is wel wat te zeggen, omdat het een verklaring kan zijn voor het feit dat Albarda in de Programcommissie een aantal jonge intellectuelen liet benoemen waarvan hij wist dat ze een andere SDAP wilden.

Maar in de Programcommissie moest Albarda nog een harde strijd voeren. In de eerste vergadering over het door Albarda en de beide secretarissen opgestelde concept kwam zowel De Wolff als Banning met een onaanvaardbaar. Voor Banning was de zinsnede onaanvaardbaar '... dat uit een wetenschappelijke analyse der economische verhoudingen en hun ontwikkeling de idealen en zedelijke waarden van het socialisme zijn af te leiden'.⁴⁶ Hij wil niet dat op die manier de godsdienst als bron van idealen en zedelijke waarden van het socialisme wordt uitgeschakeld.

De Wolff meende dat het socialisme te veel naar de achtergrond is geschoven en 'Ten tweede is programherziening nodig, omdat men het proletarisch karakter van onze partij wil wegnemen. Men wil de Partij maken tot een socialistische volkspartij. Niet in de naam, maar in het gehele wezen komt dit tot uitdrukking.'⁴⁷

Banning krijgt zijn zin, maar niet op het punt dat volgens hem in het beginselprogramma vermeld moet worden, dat de partij '... de godsdienst [erkent] als een positieve factor in ons volksleven...'⁴⁸

De Wolff verliest het, zoals hij ook het voorstel van Van der Goes van Naters aanvaard moet zien dat de staat een rechtsstaat kan zijn en een sterke staat moet zijn voor het beschermen van het individu. Wel mag in het programma komen staan dat het kapitalisme in de maatschappij een algemene tegenstelling veroorzaakt, die tussen uitgebuiten en uitbuiters. De uitgebuiten mochten niet meer proletariërs heten. Tijdens de discussie in het partijbestuur over het beginselprogramma voorstel van de commissie op 19 december 1936 maakte Drees nog bezwaren tegen de termen uitgebuiten en uitbuiters, maar Albarda overreedt hem die termen toch maar te aanvaarden omdat hiermee De Wolff tegemoet gekomen was en die had toch al zoveel amendementen verworpen gezien.

In haar vergadering van 26 juni 1936 rondt de commissie

haar werk af. Eensgezind kan ze enkele dagen later het partijbestuur een ontwerp voor een nieuw beginselprogram aanbieden. Het partijbestuur besluit het ontwerp in een samenvatting in *De Sociaal-Democraat* te publiceren en aan de lezers om reacties te vragen. Er komt vrijwel geen kritiek op. Wel is vermeldenswaard een voorstel van M. Wibaut-van Berlekom om in het program 'de gelijkwaardigheid der seksen' op te nemen.⁴⁹ Haar voorstel wordt ondersteund door de Vrouwenbond en in andere vorm opgenomen. Door verschillende inzenders wordt toegejuicht dat er voortaan sprake is van democratisch socialisme, omdat dit een duidelijke scheiding aangeeft met het communisme. Op 23 november 1936 komt de commissie nog één keer bij elkaar om zich te buigen over de binnengekomen reacties. Alleen het hierboven genoemde voorstel van de Vrouwenbond wordt overgenomen.

Op de ochtend van zondag 28 februari 1937 krijgt Wiardi Beckman op het partijcongres in de Haagse dierentuin het woord om het nieuwe beginselprogram in te leiden en te verdedigen. Albarda vond het kennelijk van groter belang dat hij het nieuwe standpunt van de partij inzake de nationale ontwapening moest verdedigen en liet daarom de verdediging van nota bene een nieuw beginselprogram aan een van de secretarissen van de commissie over. Nu was dat niet zo'n probleem voor Wiardi Beckman, want het was per slot van rekening zijn schema dat als leidraad voor het werk van de commissie had gefunctioneerd en van de beide secretarissen was hij het vooral geweest die samen met Albarda het concept had gemaakt en naar de syntheses (zoals hij het zelf noemde, omdat hij niet van compromissen wilde spreken) tussen de verschillende standpunten had gezocht. Maar Wiardi Beckman was nog slechts adjunct-hoofdredacteur van *Het Volk* geweest en geen lid van het partijbestuur of een vertegenwoordigend orgaan. Wel was hij vooral op instigatie van Albarda in allerlei commissies benoemd die de nieuwe koers van de partij konden voorbereiden.

De avond voordat hij het nieuwe beginselprogram verdeigde, was Wiardi Beckman tot hoofdredacteur van alle dagbladen van De Arbeiderspers benoemd. Daarmee was hij meer geworden dan alleen maar opvolger van J. F. Ankersmit, want die was geen hoofdredacteur geweest van het Haagse *Voorwaarts*. In de leidende kringen van de partij werd Stuuf Wiardi Beckman als de coming man gezien. Albarda liet regelmatig doorschemeren in hem zijn opvolger te zien.

In zijn goed opgebouwde rede gaat Wiardi Beckman omzichtig uitleggen dat er wel van een nieuw beginselprogram sprake is, maar dat dit toch ook weer niet als iets volledig nieuws moet worden beschouwd. Eerst doet hij voorkomen of het Leidse program op staatkundige beginselen was gebaseerd. Maar dit was beslist niet het geval. Dat program gaat immers uit van een ontwikkeling der maatschappij naar 'de kapitalistische voortbrengingswijze' waardoor er vanzelfsprekend twee klassen ontstaan, een kapitalistische klasse en het proletariaat. Dat laatste zal, eveneens vanzelfsprekend, in verzet komen en zo sterk worden dat het de macht van de heersende klasse zal breken, want 'Het is bij dit streven onoverwinnelijk, omdat het daarbij zijne historische taak vervult, de ganse maatschappij te verlossen van een stelsel, dat economisch verouderd en zedelijk veroordeeld is'.⁵⁰ Aan het einde van dat program wordt dan nog vermeld dat het doel van de SDAP is '... het Nederlandse proletariaat te organiseren in een zelfstandige politieke partij ter deelneming aan die internationale strijd der arbeidersklasse'.⁵¹

Maar het Haagse program begint met de doelstelling van de partij en die is de verwezenlijking van het democratisch socialisme: 'een maatschappij op de grondslag van gemeenschapsbezit van de voornaamste productiemiddelen, met gemeenschapsbeheer van het bedrijfsleven en met waarborging van geestelijke en staatkundige vrijheid, opdat voor allen welvaart en bestaanszekerheid mogelijk worden, gelijke maatschappe-

lijke voorwaarden tot ontplooiing der persoonlijkheid worden geschapen en het gemeenschapsleven kan opbloeien.⁵²

Na wat mooie woorden over dat Leidse program licht Wiardi Beckman toe waarom er ten slotte een nieuw program wordt voorgesteld. 'Als men het meer huiselijk wil voorstellen, dan stond het met de programcommissie zo: wij waren in deze positie gekomen, dat het program eenmaal op de helling was gebracht. Had de commissie gezegd, neen, er is geen reden om het program van 1912 te veranderen, dan zou zij voor de eigen partij en voor de buitenwereld eveneens een uitspraak over de beginselen van de partij hebben gegeven. Toen moest de commissie besluiten het werk aan te pakken en toen stond zij voor de volgende vraag: kunnen wij volstaan met enige wijzigingen? Zij besloot liever een nieuw program te maken. Zij nam dit besluit vooral uit eerbied voor het oude stuk, dat een eenheid was.'⁵³ Met andere woorden: toen het partijbestuur het voorstel-Banning aannam was het Leidse program al voorbestemd om opgenomen te worden in het museum van socialistische kunsten en wetenschappen.

Wiardi Beckman zou geen historicus zijn als hij ook niet had gewezen op het feit dat het nieuwe program op het oude voortbouwde en daarmee de continuïteit handhaafde, '... doch continuïteit duidt op groei, op vernieuwing, waarvoor wij ons niet schamen en waarvoor wij ook heden rond uitkomen! Oud en nieuw! Oud is het program, omdat het de belichaming is van het oude ideaal. En ook nieuw, omdat het uiting geeft aan de wil van de nieuwe generatie, die na de grote oorlog in een ontredderde wereld terecht kwam.'⁵⁴

Met veel verve licht Wiardi Beckman toe waarom er in het nieuwe beginselprogram minder negatief over de rol en de functie van de staat wordt geoordeeld; waarom 'socialisme en democratie als een twee-eenheid' beschouwd moeten worden en dus de democratie ook een doelstelling voor de SDAP moet zijn; waarom tot de anti-kapitalistische massa's niet alleen de

arbeiders gerekend moeten worden en de partij daarom moet gaan bijdragen 'tot eenheid van de anti-kapitalistische volksbeweging' en waarom de Nederlandse sociaal-democratie een deel is van de Nederlandse natie. Wat dat laatste betreft gaat Wiardi Beckman zelfs zover te zeggen: 'Spreeken wij van de "beste" tradities, die in de Nederlandse geschiedenis zijn overgeleverd, dan zeggen wij opnieuw: wij zijn het vooral, die in Nederland deze tradities garanderen.'⁵⁵ Het is geen geringe stap van het toevallig in Nederland wonende deel van de internationale arbeidersklasse naar de voornaamste behoeders van de Nederlandse identiteit.

Wiardi Beckman besluit zijn rede met: 'Wij roepen u op, volk van Nederland, om met ons de zedelijke strijd te voeren, die de mensheid zal brengen: welvaart, vrijheid en vrede,' en wordt daarvoor met een langdurig applaus beloond.⁵⁶

De discussie is erg kort. Alleen een amendement van S. L. Mansholt namens de afdeling Haren om niet met alle boeren, maar alleen met de niet-kapitaalkrachtige boeren solidair te zijn, wordt aangenomen en verder wordt de term gelijkberechtigtheid veranderd in gelijkgerechtigdheid. Met algemene stemmen wordt het nieuwe beginselprogramma vastgesteld.

Daarna ging het congres zich bezighouden met de vraag of de eis der nationale ontwapening geschrapt moest worden. De vraag was hoe dit zich verhield tot het in het nieuwe beginselprogramma vastgelegde streven naar 'nationalisering' van de SDAP. Moest de SDAP voorstander worden van een nationaal leger of moest de SDAP één van die 'beste' tradities van Nederland bewaken en ontwapend een voorbeeld voor de wereld zijn? Banning stond achter het laatste standpunt. Het werd met 328 tegen 1509 stemmen verworpen. Voor Albarda was de SDAP nu een echte Nederlandse partij geworden en geen sekte meer.⁵⁷

De Nederlandse 'Vaterlandslose Gezellen', zoals Bismarck de Duitse socialisten had genoemd, hadden zich nu wel via hun

nieuwe beginselprogramma tot echte Nederlanders verklaard, maar met name Wiardi Beckman en Vorrink hadden nog genoeg twijfels of dit wel zo gemeend was. Voor hen was 1937 geen rustpunt in, laat staan een eindpunt van een ontwikkeling. De volgende stap moest zijn een opheffen van de SDAP om de stichting van een democratisch-socialistische volkspartij mogelijk te maken. In het dossier-Vorrink op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bevindt zich een stuk getiteld 'Enkele aantekeningen over Na-Oorlogse Perspectieven'⁵⁸ dat ongedateerd en anoniem is, maar in stijl en opzet de pen van Wiardi Beckman doet herkennen. Daarin staat: 'Zien wij nu goed, dan is er in Nederland plaats voor en behoefte aan een grote, vooruitstrevende volkspartij, die zal zijn integraal, dat is de tot nieuwe organische eenheid gegroeide som, van alle opbouwende, vooruitstrevende krachten; concreet: van de S.D.A.P., van de jonge generatie van V.D., C.H., liberalen, R.K.; ook van de Unie.' De schrijver vindt het sociaal-economisch en staatkundig programma van de SDAP — het Haagse beginselprogramma dus — 'voor een zeer aanzienlijk deel bruikbaar'. Maar hoe dan ook, de SDAP zal moeten worden opgeheven om 'haar wezenlijke doeleinden in een beter gebouw over te brengen'.

In 1941 zet Wiardi Beckman onder eigen naam deze ideeën op een rijtje in een nota voor het dan illegale bestuur van de SDAP, onder de titel 'Het Nederlandse Partijwezen en de S.D.A.P.'⁵⁹ Daarin stelt hij de vraag of een partij nog het recht van bestaan heeft als zij de ontvoogding van de volksgroep heeft bereikt zoals de SDAP dat heeft gedaan 'voor en met het grootste deel van de Nederlandse arbeidersklasse'. Hij zegt daarop nog wel: 'De S.D.A.P. heeft dit recht gezocht en gevonden in haar nieuwe staatkundige programma...', maar voegt daar meteen aan toe dat dit programma '...wijst in de richting van de vorming van een volkspartij op brede grondslag'. En zoals in het eerder genoemde stuk uit de oorlogstijd staat: 'De nieuwe beweging zal in haar programma en doelstelling zo gedurfd en

radicaal moeten optreden, dat ook links van haar geen ruimte blijft voor enige beweging van betekenis.⁶⁰

De noodzakelijke vernieuwing is volgens Wiardi Beckman '... slechts te verwezenlijken "door de oude organisaties heen"'. En daarmee bedoelde hij dat er vanuit de bestaande partijen en groepen een nieuwe partij moest komen en voor de SDAP zal daarbij gelden: '...wij moeten onszelf zijn, ons bereid verklarend, mede te werken in een richting, die aansluit aan ons oude streven naar vorming van een brede volkspartij. [Maar het is wel de vraag of het Haagse congres van 1937 dat al nastreefde bij het eenstemmig aanvaarden van het nieuwe beginselprogram. J.S.W.] Zou het, boven hoop en verwachting, mogelijk blijken, een radicale vernieuwing in de partijleiding te bewerkstelligen, dan..., maar ook eerst dan zullen wij moeten tonen, voor dat doel bereid te zijn tot het brengen van offers, zo nodig tot het brengen van zeer grote offers. Uiteraard zal onze houding mede bepaald worden door hetgeen aan het licht komt, als de publieke opinie zich weer in vrijheid zal kunnen uitspreken en vormen. Tenslotte gaat het ons niet om onze partijorganisatie, maar om de behartiging van de belangen van het gehele volk. Doch die volksbelangen vragen, naar onze oprechte overtuiging, verwezenlijking van de grote denkbeelden die in ons program waren neergelegd. Slechts als wij voor deze denkbeelden door verandering van partijsysteem groter aanhang en dus groter mogelijkheid van verwezenlijking kunnen verwerven, zijn wij verplicht, onze medewerking te verlenen; doch in dat geval zullen wij het ook *moeten* doen, omdat de gezondheid van de Nederlandse democratie van het voortduren van de oude irreëel geworden tegenstellingen in toenemende mate schade zal ondervinden.'

Terecht is dit stuk opgenomen in het verslag van het congres van de SDAP dat in februari 1946 besloot de partij op te heffen en haar te laten opgaan in de Partij van de Arbeid. Dat congres was het eindpunt van een ontwikkeling die pas goed

op gang kwam door de abominabele resultaten voor de SDAP bij de Kamerverkiezingen van 1933, maar opgehouden werd door de beperkte resultaten van de Herzieningscommissie. Zelfs die resultaten doorbraken de verstarring niet, maar leidden ertoe dat de partij zich nog meer terugtrok in haar door vooral marxistische dogma's versterkt fort van het eigen gelijk. Daarna probeerde een nieuwe generatie tot een doorbraak van die fortificaties te komen. Het had enig succes zoals uit het nieuwe beginselprogram blijkt. Maar het lukte niet in de mate die deze generatie had gewild.

Pas met de oprichting van de Partij van de Arbeid kwam er een versnelling in de ontwikkeling naar een democratisch-socialistische volksbeweging. In ieder geval kan worden vastgesteld dat het Haagse beginselprogram van 1937 het begin markeert van de geschiedenis van de oprichting van de Partij van de Arbeid en dat daarom Wiardi Beckman postuum als een van de oprichters van die partij beschouwd kan worden.

Noten

1—Congresverslag SDAP 1934.

2—W.H. Vliegen, 'Het Herzieningsrapport', in *Socialistische Gids* 1934.

3—*Idem.*

4—SDAP-archieff IISG Herzieningscommissie.

5—SDAP-archieff IISG Partijbestuursnotulen.

6—SDAP-archieff IISG Herzieningscommissie.

7—*Idem.*

8—*Idem.*

9—*Idem.*

10—*Idem.*

11—*Idem.*

12—*Idem.*

13—*Idem.*

- 14—*Idem.*
- 15—*Idem.*
- 16—*Idem.*
- 17—*Idem.*
- 18—*Idem.*
- 19—*Idem.*
- 20—*Idem.*
- 21—*Idem.*
- 22—Rapport van de Herzieningscommissie der SDAP, Amsterdam 1933, p. 17.
- 23—*Idem.*, p. 16.
- 24—*Idem.*, p. 65.
- 25—Boekman-archief IISG Programcommissie.
- 26—Congresverslag SDAP 1934.
- 27—SDAP-archief IISG Partijbestuursnotulen.
- 28—Congresverslag SDAP 1934.
- 29—*Idem.*
- 30—SDAP-archief IISG Partijbestuursnotulen.
- 31—Rapport van de Commissie tot vergelijkend onderzoek van politieke systemen, Amsterdam 1934, p. 98.
- 32—*Idem.*, p. 97.
- 33—SDAP-archief IISG Herzieningscommissie.
- 34—Boekman-archief IISG Programcommissie.
- 35—*Idem.*
- 36—SDAP-archief IISG Partijbestuursnotulen.
- 37—*Idem.*
- 38—*Idem.*
- 39—Gesprek met H. Brugmans op 4 juni 1981.
- 40—Boekman-archief IISG Programcommissie.
- 41—*Idem.*
- 42—*Idem.*
- 43—*Idem.*
- 44—*Idem.*
- 45—*De Sociaal-Democraat*, 13 maart 1937.

- 46—Gesprek met H. Verwey-Jonker op 5 januari 1981.
47—Gesprek met W. Drees op 2 februari 1981.
48—Boekman-archief IISG Programcommissie.
49—*Idem.*
50—*Idem.*
51—*De Sociaal-Democraat*, 24 oktober 1936.
52—Congresverslag SDAP 1937.
53—Boekman-archief IISG Programcommissie.
54—Congresverslag SDAP 1937.
55—*Idem.*
56—*Idem.*
57—*Idem.*
58—Vorrink-archief RIOD.
59—*Idem.*
60—*Idem.*

Voor de hulp die ik voor dit onderzoek op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) kreeg, ben ik, behalve de assistenten in de leeszaal, vooral Mies Campfens en Henk Hondius erg erkentelijk.

Personenregister

Aalberse, P.J. M.: 23
Adama van Scheltema, C. S.: 132
Agt, A. van: 24, 25
Albarda, J. W.: 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160,
161, 162, 163, 165, 166, 167, 170
Albeda, W.: 75, 107
Aletrino, A.: 132, 143
Ankersmit, J. F.: 136, 143, 168

Bahro, R.: 111
Banning, W.: 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 169,
170
Bebel, A.: 133
Bella, S. de la: 161, 163
Bergh, G. van den: 151, 153v, 158v, 161, 163
Bergounioux, A.: 61, 62, 106
Beveridge, W.: 20v, 22, 23, 61
Bismarck, O. von: 23, 170
Boekman, E.: 150, 153, 157, 161, 163
Bonger, H.: 140, 142, 144
Bonger, W. A.: 114vv, 161, 163
Brandt, Willy: 60v
Brezjnev, L. I.: 138
Brugmans, H.: 137, 161, 162, 163, 164
Bruin, K.: 142

Campfens, Mies: 175

Dahrendorf, R.: 37, 59, 62, 77, 108

Dales, I.: 13, 24

Drees, W.: 158, 161, 165, 166

Driehuis, W.: 107

Durkheim, E.: 121, 143

Elias, Norbert: 140v

Engels, Friedrich: 133, 140

Geertsma: 150

Gelderen, J. van: 161

Goes, Frank van der: 124

Goes van Naters, M. van der: 158v, 161, 163, 164, 166

Gorz, André: 86, 108

Goudsblom, J.: 142

Groeneweg, Suze: 161

Hamel, G. A. van: 119

Harmsen, G.: 106

Hart, ter: 110

Heerikhuizen, B. van: 142, 143, 144

Hoeven, H. van der: 133

Hondius, Henk: 175

Houten, S. van: 23

Huizinga, J.: 162, 164

Jacobs, Aletta: 132

Jaurès, Jean: 38, 164

Jelgersma, G.: 143

Jong Edz., Fr. de: 106

Kalma, Paul: 61, 63, 106, 107

Kautsky, Karl: 124v, 126, 133, 140, 143

Kiès, Paul: 151

Kloos, André: 72, 107
Kolakowski, Leszek: 125, 143
Komrij, Gerrit: 142
Krop, Marnix: 63, 106, 107
Kupers, E.: 149, 161

Lacassagne, A.: 118
Lenin, V. I.: 127
Leijnse, F.: 112
Lichtheim, Georg: 125
Liszt, Fr. von: 119
Lombroso, Cesare: 118, 120, 142
Louw, A. van der: 85, 107, 108

Malthus, Th. R.: 133
Manin, B.: 61, 62, 106
Mannheim, Karl: 140v
Manouvrier, L.: 118
Mansholt, S. L.: 170
Marx, Karl: 65, 77, 87
Matthijsen, J. W.: 149, 161
Mike, Barry: 138v
Miranda, S. de: 160
Mitterrand, François: 62
Mok, M.: 109
Mok, S.: 142, 144, 161, 163
Moltzer, M. J. A.: 161
Morgan, L. H.: 140
Morris, William: 81

Oberschall, A.: 142
Ojik, Bram van: 108
Oudegeest, J.: 152, 158, 161

Pannekoek, Anton: 117
Peper, A.: 107
Polak, Fred L.: 64vv, 82, 105 v
Polak, Henri: 149v, 152
Popper, Karl: 129
Pothuis-Smit, C.: 152, 161
Prins, Ad.: 119
Proudhon, P. J.: 81

Quetelet, A.: 120

Reinalda, B.: 106
Reve, Karel van het: 143
Rhijn, A. A. van: 23
Roland Holst, Henriëtte: 116, 127, 142
Röling, B. V. A.: 143
Roosevelt, F. D.: 23

Schmelzer, N.: 24
Schumacher, E. F.: 108
Sitter, L. U. de: 109
Staubach, W.: 61
Steinmetz, S. R.: 115v, 137, 142, 143
Stiphout, H. van: 109
Stokvis, J. E.: 156, 160, 161
Strasser, J.: 108

Talma, A. S.: 23
Taylor, F. W.: 109
Taylor, I.: 138
Teriet, B.: 108, 109, 111
Teulings, A.: 112
Tinbergen, Jan: 137, 144
Traube, K.: 108

Troelstra, P.J.: 127, 151

Trotski, L.D.: 127

Uyl, J. M. den: 12v, 16, 24, 44, 47, 57, 60

Valkhoff, J.: 128, 131, 137

Veld, J. in 't: 152, 156, 161

Verwey-Jonker, H.: 161, 163, 164, 165

Vliegen, W. H.: 149, 151, 157, 158, 161, 162, 163

Voerman, Ad: 110

Vorrink, Koos: 149, 154, 155, 156, 158, 160, 161, 163, 171

Vos, H.: 161, 163

Vos, P.J.: 110

Vuuren, L. van: 134

Waarden, F. van: 112

Wagner, commissie: 45, 62

Walton, P.: 138

Wiardi Beckman, H. B.: 158v, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 173

Wibaut-van Berlekom, M.: 167

Wilterdink, N.: 124, 142

Winkler, C.: 143

Woestijne, W.J. van de: 161

Wolff, Sam de: 161, 162, 163, 164, 165, 166

Wolfson, D.J.: 61, 62

Woudenberg, H.J.: 160

Wijk, J. van der: 149, 153, 156, 161

Young, J.: 138

Ijzerman, A. W.: 161

Zetkin, Klara: 133

Zwan, A. van der: 107

Personalia auteurs

Bart van Heerikhuizen (geb. 1948) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en is thans wetenschappelijk medewerker in de vakgroep Sociologie en Geschiedenis van die universiteit. Hij is redacteur van het (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift* en schreef onder meer in dat blad artikelen over de ontwikkeling van het sociologisch denken in Nederland. Op het ogenblik werkt hij aan een intellectuele biografie van W.A. Bongers.

Paul Kalma. Geboren in 1948. Studeerde sociologie. Als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting. Publiceerde in 1982 *De illusie van de 'democratische staat'*. Lid van de redactie van dit Jaarboek.

Marnix Krop. Geboren in 1948. Studeerde rechten en internationale betrekkingen. Als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting. Redigeerde opstellenbundels over Duitsland (*Burengrucht*, 1978) en Afrika (*De smalle marge van onafhankelijkheid*, 1982). Schreef in het derde Jaarboek een artikel over de Socialistische Internationale.

Piet Vos. Geboren in 1932. Studeerde economie. Werkt als wetenschappelijk secretaris bij de Industriebond-FNV. Was onder andere voorzitter van de afdeling Moordrecht van de pvdA en lid van de gemeenteraad van die plaats. Had van 1973-1976 zitting in het landelijk bestuur van de pvdA.

Johan S. Wijne. Geboren in 1930. Studeerde geschiedenis. Studieleider maatschappijleer aan het Nutsseminarium in Amsterdam. Redacteur van *Voorwaarts*. Bereidt een proefschrift over H. B. Wiardi Beckman voor.